

S O C I A L I S M V S DE IDEOLOGIA PLEBEI

...Кај телото, главата не е возвишена затоа што е на врвот, ниту се табаните на нозете долни оти ја допираат Земјата. Како што се еднакви деловите на телото – така се и членовите на општеството. Тоа е социјализам!

Социјализмот почнува со првиот преобратен. Ако опстои макар еден таков – можете да додавате нули после единицата и првата нула ќе значи десет, а секоја наредна ќе значи десет пати повеќе од претходниот број... А ако никој не го прави почетокот – мноштвото нули секогаш ќе бидат нула... Без промена на нашиот живот можеме да продолжиме да држиме говори, да формираме партии и да го зграбиме пленот како јастреб, кога ќе ни дојде на дофат. Тоа не е социјализам! Колку повеќе го третираме како плен кој треба да се зграби, [толку] тој е подалеку од нас...

Социјализмот е чист како кристал! Тој, значи, бара кристално чисти средства за негово постигнување. Нечистите средства ќе резултираат со нечиста цел. Оттаму, принцот и селанецот нема да се изедначат со тоа што ќе му ја отсекеме главата на принцот, ниту процесот на 'сечење' ќе ги изедначи работодавецот и работникот. Никој не може да ја достигне вистината преку неистинитост!

...Ненасилството (ahimsā) се содржи во вистината (satyā) и обратно. Едното не може да се одвои од другото! Прочитајте ја паричката од која било страна – зборовите ќе бидат различни, ама вредноста останува иста. Таа благословена состојба е недостижна без совршена чистота... Оттаму, само вистинољубивите, ненасилни и со чисти срца социјалисти ќе можат да воспостават социјалистичко општество во Индија и [секаде] во светот.

Махатма Ганди:¹
Хариџан, јули 1947

¹ Целосното име му е Мохандас Карамчанд Ганди (Mohandas Karamtschand Gandhi / 1869 – 1948) подоцна наречен *Mahatma* - „Големата душа“. Овој индиски политичар и национален водач, по потекло од богато трговско семејство, завршил Правен факултет во Лондон, Англија по што, од 1893 до 1914, живее и работи во Јужна Африка и станува водач на тамошните Индуси, за што неколкупати бил затворан заедно со други раководители на Конгресната партија. Загинува во атентат кој е извршен од припадник на полуфашистичката, екстремно десничарска, организација „Хинду Махасабха“. Основа специфичен, извонредно силен и морален, метод на политичка борба - во негова чест наречен *гандизам* - преку кој успева да ја победи светската колонијална сила Велика Британија. Овој начин на пружање „пасивен отпор“ и ненасилна непослушност т.е. нелојалност кон лошите закони е проткаен со силни духовно-етички принципи – *Satyāgraha*.

1. За класите и животот на пролетерите

О, братко, плукни на таков живот! Со
браќата твои, со маката ваша, сронете го
овој свет и нов направете – братски.

Кочо Рацин: „До еден работник“

Првата официјализирана класна поделба на европско тло потекнува, од каде ако не, од древниот и вечен Рим (*Roma Antiqua* или *Roma Aeterna*) и тоа уште од првиот и најстар период на развој на римската држава – Монархијата или добата на Кралството (*Regnum*). Таа се случува во VI-от век *ante Christum natum* [пред Христовото раѓање] – за време на владеењето на познатиот претпоследен римски крал (*rex*) од етрурско потекло Сервиј Тулиј (*Servius Tullius* / 579 – 534 г.п.н.е.) кој, во романистиката, е познат како „шестиот гех-реформатор“ и кој, во некоја рака, е пандан на „преродбеникот“ Солон од Атина (*Athena*). Еве што за Сервиј, во подоцнежната правна компилација на римското религиозно и непипшано обичајно право, насловена како *Leges Regiae* (Кралските закони на *fas* и *mos*, во историјата на правото позната уште и како *Ius Papirianum* или *De iure Papiriano*), велат двајца познати антички хроничари:

Livius:² *Ab urbe condita* (1, 42, 5):

Censum instituit, classes centuriasque et ordinem ex censu descripsit.

[Тој] вовел цензус (заб. попис на граѓаните според имотот),

класи и центурии – т.е. пропишал редови според цензусот.

Dionysius:³ *Antiquitates Romanarum* (4, 15):

Incensis poenam constituit, bonis privari et virgis caesos venum dari.

Востановил казни за бришење на граѓаните од пописот –

да им се одземе имотот и женските деца да се продадат.

Иако има основа да се смета дека Сервиј Тулиј само формално го озаконил она што веќе практично постоело како обичај (*mores maiores*), сепак воведувањето на пописот на населението и имотот (лат. *Census* / грч. *time* = оттука називот *тимократија* за означување на плутократскиот поредок) – таа, според многумина, „најспасоносна операција за државата“ (цит. сп. Лисичар), одредени автори ја сметаат за „револуционерна појава“ (сп. Енгелс) затоа што раскрстила со претходниот родовско-аристократски облик на гентилно уредување.⁴ Подоцна, по падот на Монархијата и воведувањето на, по многу нешта ненадминливата, римска Република (*Res publica*, етимолошки води потекло од *res* = *stvar* + *publica* = *javna* => „јавна работа/општо добро“), пописот се спроведува на секои пет години - период познат како *lustrum* (оттука називот *лустрација*). Тогаш, како позначајни ингеренции кои влегуваат во делокруг на работа на угледниот магистрат-попишувач кој беше наречен *цензор*

² Тит Ливиј (59 – 17 г.п.н.е.), потекнува од градчето Патавиј, денешна Падова во Италија, и е автор на познатото дело *Ab urbe condita* (Од основањето на Градот или често преведувано и како *Историја на градот Рим* или само како *Римска историја*). Ливиј е современик на принципсот Октавијан Август и бил со умерена републиканска ориентација, но сепак лојален на Август. Види и Тит Ливиј: *Од основањето на градот Рим*; Матица Македонска; Скопје, Мелбурн; 2000.

³ Дионисиј Халикарниски е хеленски историчар, од Августовско време, и потекнува од малоазискиот град Халикарнас, по што и го добил презимето. Автор е на делото, кое се појавило 7 г.п.н.е., насловено како *Antiquitates Romanarum* (*Римски старини* или, пак, се преведува и како *Римска археологија*). Поделено е на вкупно 20 книги (*libri*) т.е. поглавја, а во целост се зачувани само првите девет.

⁴ Petar Lisičar: *Grci i Rimjani*; Školska knjiga; Zagreb, 1971; стр. 279-280.

(*ensor*) - е и т.н. *Classis* (оттука името *класа*) односно распоредување на сите граѓани во т.н. *имотни класи* или „разреди“ т.е. класирање на граѓаните по центурии (*comitia centuriata*) или „чети“. Цензорите го составувале официјалниот државен список на римски граѓани (лица со *status civitatis*, слично на денешните државјани) - којшто првично, во ерата на Монархијата, бил во надлежност на кралот (*rex*), а во раната римска Република во надлежност на обајцата конзули (*consules*) – како врховни и највисоки редовни магистрати (*magistrates cum imperio*).

Центуријатските комиции (*Comitia centuriata*), пак, како органи на власта во Рим кои имале право да ги бираат највисоките државни службеници (*magistrates*), биле еден од видовите „народни собранија“ (*comitiones*) – заедно со Куријатските комиции (*Comitia curiata*), Трибутските комиции (*Comitia tributa*) и Плебејските собири (*Consilia plebis*) – преку кои се остварувало она што денес го нарекуваме „непосредна демократија“ (англ. *direct democracy*). Тие имале милитантна позадина и се остаток од времето на т.н. „воена демократија“ во Рим, кога градот сè уште беше под доминација на кралевите од етруската династија. Вообичаено, овие „комиции/комитии“ (оттука називот *комисии*) се состанувале и заседавале на Марсовото Поле (*Campus Martius*)⁵ – под отворено небо. За важноста на комициите говори и податокот што токму еден од најпознатите француски демократски просветители и еден од подобрите познавачи на римската демократија и политичка историја Ж. Ж. Русо (фр. *Jean Jacques Rousseau*),⁶ четвртата глава од четвртата книга на своето капитално дело *Du contract social – ou Principes du Droit Politique* (1762/63) им ја посветува токму ним и нејзиниот наслов дословно гласи: „За римските комиции“.⁷

Системот на гласање бил направен според два основни критериума: (а) воената обврска и (б) големината на имотот, односно богатството – без оглед на начинот како е стекнато, односно дали е наследено или спечалено. Имало вкупно 194 кентурии/центурии (80+18+20+20+20+30+5+1). Од нив 70⁸ се класифицирале како највисоки *центурии од прва класа*, бидејќи биле составени од најбогатите и највидни граѓани (*nobiles*) кои имале имот над 100.000 аса,⁹ а кои гледано квантитативно претставувале само мал процент од целокупното население („елита“). Според старосната (возрасна) граница, половината од нив (значи 35) биле центурии на *iuniores*

⁵ Впрочем, Марс (*Mars* - во хеленската митологија тоа беше богот Арес), бил многупочитуваниот римски бог на војната и „легендарен татко“ на основачите на градот Рим – браќата-близнаци Ромул (*Romulus* / 753 – 715 г.п.н.е.) и Рем.

⁶ Жан Жак Русо (1712 – 1788) е роден во Женева (Швајцарија), а погребан во парискиот Пантеон (Алејата на великаните), од кадешто неговите коски се фрлени в ѓубре!? Бил син на сиромашен занаетчија, а самиот живеел како пролетер – без стабилни приходи, без постојан престој, често на работ на илегалата. Тој, како страствен и енергичен непријател на „стариот режим“ и идеолог на ситната буржоазија, всушност, е постхумен духовен татко на големата Француска буржоаско-демократска револуција (1789). Русо е еден од највлијателните философски умови во изминативе векови.

⁷ Ж. Ж. Русо: *Општествениот договор или начела на државното право*; Мисла (едиција „Марксизам, општествени науки, работничко движење“); Скопје, 1978, стр. 139-150.

⁸ Во почетокот биле 80 но, подоцна, кон крајот на III-от и почетокот на II в.п.н.е., бројот им се намалил за десет – со цел да биде во корелација со бројката на „трибите“, коишто, пак, биле 35 (значи двојно помалку од нив).

⁹ Ас (од лат. *aes* = бакар, но истовремено и бронза) е тешка кована бакарна пара т.е. рана римска монета-кованица.

– лица помлади од 45 години живот, кои можеле редовно да бидат мобилизирани во војската; а другата половина (останатите 35) биле центурии на *seniores* – лица над 45 години, кои можеле да бидат мобилизирани само во резервниот состав на армијата.

На овие „првокласни центурии“ се додавале и уште 18 угледни т.н. *центурии на витези* односно коњаници (*ordo equestres*) – кои, официјално, стоеле „вон класите“, но всушност биле припоени со највидната прва класа, па така нивниот број достигнувал 98 (80 + 18). За нив **Русо** во споменатото дело *Општествениот договор или начела на државното право* (1763), луцидно забележува:

Бидејќи гласовите се броеле по центурии [а не по глави], само оваа прва класа го имала мнозинството гласови над сите останати. Па кога сите нивни центурии би гласале сложено, не би се ни продолжувало да се собираат другите гласови – она што би го решил најмалиот број гласови се сметало за одлука на мнозинството (!?), па може да се каже дека во центуријатските комисиции работите се решаваани повеќе со 'мнозинството талири',¹⁰ отколку со 'мнозинството гласови'.¹¹

Во втората, третата и четвртата група или „класа“ спаѓале по 20 центурии, а во петтата класа имало 30 центурии. Постоеле и пет т.н. *помошни/технички центурии*, а сите останати граѓани, кои биле и најсиромашни но и најмногубројни, биле групирани само во една центурија, позната како *центурија на пролетерите*. Зборот пролетер, етимолошки, доаѓа од *prole* = *чедо*.¹² Со ова се алудира дека овие селани-безземјашки или урбани сиромаси немале свој имот, а единственото вистинско богатство со коешто тие располагале биле нивните родени деца („чедата“ или „челатга“). Во оваа најниска, последна, класа (*classis*) изостанувала поделбата на *iuniores* и *seniores*, поради тоа што народот од кој била составена бил ставен во инфериорна позиција и не му била признавана честа да носи оружје (*armae*) за татковината (*patria*). Логиката од која се тргнувало била дека секој морал да има свое огниште за да добие право да го брани - а Г. **Мариј** (Gaius Marius)¹³ бил првиот што се удостоил, дел од нив да ги земе за воена служба.¹⁴ Според некои проценки, се претпоставува дека во Рим живееле од 300.000 до 500.000 сиромашни пролетери! Но, од нив треба да ги разликуваме декласираните и сосем обесправени т.н. *capite censi* – првите пролетери, кои иако биле безземјашки, сè уште не биле сосем без ништо лично свое, па на државата и давале барем граѓани (*cives*), а понекогаш, за итни потреби, дури и војници (*miles*); а овие вториве, подоцна од некои германски автори наречени и лумпен-пролетери, го сочинувале т.н. „општествен шлајм“ бидејќи немале свој покрив над главата и не поседувале буквално ништо свое (слично на бездетни бездомници т.е. „бескуќници“, скитачи, питачи, просјаци, пијаници, „расипикуќи“, ситни кратци,

¹⁰ Талир или *талар* е вид римска туника која била долга до глуждовите и обично ја носеле побогатите граѓани.

¹¹ Ж. Ж. Русо: *Општествениот договор или начела на државното право*; Мисла; Скопје, 1978, стр. 146-147.

¹² И во староиталијанскиот и во денешниот италијански јазик овој збор го има непроменетото значење „дете/ројба/потомство“. В. Наум Китановски: *Италијанско-македонски и Македонско-италијански речник (Dizionario Italiano-macedone, Macedone-italiano)*; Еуроклиент ДООЕЛ; Скопје, 2005; стр. 326.

¹³ Гај Мариј (167 – 86 г.п.н.е.) е значаен римски државник, конзул и војсководец - по потекло од Арпиниј, во јужниот дел на долината Лацио (*Latio*). Најпознат е по своите воени реформи. Овој амбициозен генерал, меѓу првите, почнал да ја користи војската и во политички цели. Неговата нетрпеливост со помладиот Л. К. Сула кој подоцна ќе стане и диктатор, ќе доведе до првата Граѓанска војна во Рим.

¹⁴ Русо: *Општествениот договор или начела на државното право*; Мисла; Скопје, 1978; стр. 143-144.

друмски разбојници, проститутки, хермафродити и слична „збирштина [пробисвети и] развратници“ – сп. Апулеј) можеле да се бројат само „по главите“ (*per capita*, откаде што го добиле и името) – па, соодветно на тоа, бидејќи немале ништо, се третирале и како да не се ништо (*nullum*).

Гласањето (*vocis*) во споменатите комиции било сукцесивно т.е. последователно а не симултано и, во почетокот, за да се ублажи превласта и мајоризацијата на најбогатите, не им беше дозволувано на центуриите да гласаат според нивниот ред - при што секогаш би морало да се почнува од највисоката центурија, туку по пат на ждрепка беше избирана првата центурија од која започнувало гласањето и која тогаш го добивала називот „прерогативна“. Оваа центурија гласала сама во еден ден, а следниот ден биле свикувани сите други центурии. Но, како што тоа често се прави во правото - под изговор на ефикасноста, односно со цел да се забрза изборот (*electio*), богатите успеаја да издејствуваат да се укине овој обичај (*mos*), па и двата избора започнале да се спроведуваат истиот ден (*dies comitiales*) и тоа токму по хиерархиски ред, почнувајќи од највисоките и најбогати центурии. Кога ќе се постигнало потребното мнозинство магистратот-претседавач го прекинувал гласањето. Чест беше случајот на пониските центурии, составени од посиромашните граѓани, воопшто и да не им се даде шанса да се изјаснат!? Затоа, некои историчари велат дека во Рим постоела *тимократија* – систем на организација на власта во кој првенствено доминираат сопственичките (имотни) односи. Според ова, овие Центуријатски комиции беа најпогодни за развој на аристократијата (од грч. *aristoi* = *најдобри*) - додека пак, т.н. Трибутски комиции (*Comitia tributa*), кои биле организирани на територијална основа - слично на денешните „изборни единици“ - беа најпогодни за развој на демократијата (грч. *demos* = *народ*).¹⁵

Описот на Ливиј за Центуријатските комиции

	Висина на ценсот	Јуниори	Сениори	Број на центурии
Вон класите („витези“)				18
1-ва класа	min. 100.000 аса	40	40	80
2-ра класа	над 75.000 аса	10	10	20
3-та класа	над 50.000 аса	10	10	20
4-та класа	над 25.000 аса	10	10	20
5-та класа	над 11.000 аса	15	15	30
Техничари		/	/	3
Музичари		/	/	2
<u>Пролетери</u>		/	/	1
Вкупно:				194 цент.

¹⁵ Повеќе во мојата магистерска теза: „Јавноправни институти на Римското право реципирани во денешните правни системи“; Правен факултет „Јустинијан Први“, УКИМ; Скопје, 2010.

Во денешно време, опиени од убавите историски приказни, сосем лесно потпаѓаме во искушение, во поглед на градската архитектура и условите на живеење, да го перцепираме „велелепниот правоаголен“ Рим (*Roma Quadrata*) онака како што го гледаме прикажан на некои познати уметнички цртежи и средновековни скици или исенчани мапи. Замислуваме богати сенатори (*patres conscripti*), со убави и чисти тоги (*toga praetexta*), како луксузно живеат во пространи приватни палати од видот *Villa dei Misteri* или *Casa del Fauno*? Во одредена мера, можеби, и имаме право. Но, сепак, не треба да сме жртви на она што Артур **Кестлер** го нарекува „The Law of Diminishing Returns – Закон на смалување на аршините при враќање кон минатото“ и од вид да ја изгубиме суровата реалност. Имено, урбаниот простор на самиот Рим бил ограничен – што е сосем нормално и очекувано. Процентот е дека империските градови, по површина, не биле поголеми од осум квадратни милји (сп. Каркопино) - а, сепак, морале да обезбедат живеалиште за околу 1.200.000 жители, што секако алудира на пренаселеност!¹⁶ Притоа, мораме да го нотираме фактот дека самиот главен град т.е. метрополата Рим „беше многу поскап [за живеење] одошто во провинциите“ (Апулеј). Од друга страна, поради недостигот на ефикасен и организиран транспортен систем, приградскиот простор не можеше да се користи за населување на оние работници кои сакале или, по сила на приликите кои ги ставале меѓу чеканот и наковалната, биле приморани да работат во „вечниот“ Град (*Urbs*). На пример, историските докази укажуваат на тоа дека, во 456 г.п.н.е., еден од седумте „свети ридови“ во Рим - Авентин (*mons Aventinus*) им бил официјално доделен на плебејците (*plebei*) и станал нивен главен квартал и свратиште.

Но, само најбогатите – во вака дадените околности – можеле да си дозволат да поседуваат сопствена градска куќа или дом (*domus* = значи и *домаќинство*). Мнозинство од населението, а особено после Пунските војни (III и II в.п.н.е.), кога значително се зголемил бројот на емигрантите во Рим (*Roma*), морале да живеат како „ќирации“ – во повеќекатни станбени згради наречени *Felicula* (оттука називот „кули“) кои биле својствени за целиот древен свет, или уште познати како *Insulae* - импозантни станбени блокови за колективно домување.¹⁷ Според **Реџонариес** (*Regionaries*), градот имал 1.797 куќи, наспроти 46.602 вакви станбени згради! Најкарактеристична одлика на овие *insulae* (буквално значи „остров/оток“) биле нивната височина - тие биле трикатни и, според тогашните прилики и критериуми, биле значително високи. Тоа го дознаваме од една анегдота опишана од Т. **Ливиј** (*Liv.: Ab urbe condita; Lib. XXI, LXII*) за, очигледно, бесниот волк (*lupus*) кој „...ги искачил скалите на една *insula* за да се фрли од третиот кат“ среде вџашените извици на посматрачите-сеирџии.¹⁸ Првиот принцепс Октавијан **Август** (*Augustus*) наметнал ограничување на овие згради во „етажна сопственост“ на максимум 20 m височина.

¹⁶ Наведено кај Рајнхард Цимерман: *Облигационо право – Римски основи на граѓанската традиција*; Просветно дело АД; Скопје, 2009; стр. 345.

¹⁷ За изразената имотна диференцијација ни говори и рускиот професор на Московскиот Државен Универзитет „Ломоносов“ - Иван Борисович Новицкиј: *Римско право (учебник)*; Wolters Kluwer; Москва, 2009; стр. 224.

¹⁸ *Ib. idem.*; ф. 33.

Во најлуксузните инсули, најчесто, целото приземје било давано под закуп (*locatio conductio rei*) на еден закупец – кој морал однапред да плати значителна сума на име закупнина – и кој, потоа, делови од приземјето издавал во подзакуп на повеќе различни лица кои тука се настанувале на одредено, пократко или подолго, време. Со оваа рентабилна работа се бавеле и некои угледни Римјани – како, на пример, Крас. Исто така, Г. Светониј Транквил (*Suetinius: De vita Caesarum, Tiberius; XXXV, 4*) ни раскажува една приказна за еден сенатор на кој му бил одземен рангот од страна на царот Тибериј (I век) поради тоа што ги склучувал своите урбани закупи единствено во текот на месец јули – дотогаш останувајќи во неговиот провинциски имот. На овој начин, тој се обидел да го искористи во своја полза остриот пад на закупнината кој се случувал секоја година по 1-ви јули, денот кога традиционално се одбележувал почетокот на закупната година и бил означуван како „селидбен ден“ – на кој, се разбира и цените на собите и леглата, поради големата побарувачка, биле „астрономски“, по што подоцна, природно, биле намалувани. Еве го изворниот текст:

...На еден сенатор тој [Тибериј] му ја одзел сенаторската порфирна тога, оти дознал дека овој, пред јулските Календи,¹⁹ се отселил на својот имот, за да може еден ден подоцна, што поевтино, да [си] закупи куќа во градот.²⁰

Исто така, забележливи биле случаи на издавање на поголем број доста конформни апартмани – за коишто се употребувал изразот *senaculum* (оттука подоцнежниот назив „конак“); за разлика од бедните згради на сиромашните закупци (*inquilini*), сместени во маргинализираните, запуштени и нечисти гета, слични на денешните „цигански маала“, кои биле нарекувани *diversoria* и/или *meritoria*. Закупнината за овие убави станови достигнувала и до неверојатни 30.000 сестерции²¹ (cf. Cicero: *Pro M. Caelio oratio*; VII – 17). Само најлуксузните од овие апартмани т.е. „сепариња“ имале свој посебен излез на самата улица (*via*), преку надворешни лествици. Останатите или имале посебни скали кои излегувале на некое заедничко двориште и се нарекувале *conclave* бидејќи можеле да се заклучат; или, пак, во нив се влегувало преку една заедничка просторија и, тогаш, се нарекувале *cellae*²² (оттука називот „келија“ како синоним за тесна просторија).

Дури и најскромниот закупец (*conductor*), во тоа време, требало да плаќа закупнина од 2.000 сестерции годишно (!?) за *insula* која беше снабдена со вода (*aqua*), светло (*lumina*) кое навечер доаѓало од маслените ламби и огниште/камин, но не и со канализација (*cloaca*). А нашиот хендикеп е што немаме релевантни податоци за

¹⁹ Деновите во римскиот месец не се едноставно набројувани како денес (1-ви, 2-ри, 3-ти итн.) – туку се сметале „назад“, односно со реден број којшто го изразува временското растојание до идниот „ориентационен ден“ кој бил утврдуван според месечевите мени. А, пак, такви ориентациони денови биле: (а) *Kalendae* – „календите“ секогаш паѓале на првиот ден од месецот; (б) *Idae/Idus* – „идите“ паѓале на средината од месецот т.е. на 13-от ден во сите месеци, освен во март, мај, јули и октомври, кога паѓале на 15-от ден. Овие денови биле оние кога, всушност, имало полна Месечина (*Luna*); и (в) *Nonnae* – „ноните“ паѓале на деветтиот ден пред Идите т.е. или на 7-от или на 5-от ден во месецот. Така, на пример, наместо денешниот 5^{ти} март, Римјаните би рекле „третиот ден пред мартовските Нони“; а 18^{ти} март би бил „петнаесеттиот ден пред априлските Календи“.

²⁰ Гај Светониј Транквил: *Дванаесетте римски цареви*; Култура, Скопје, 2001; стр. 190.

²¹ *Sestercius* биле монети кои се ковале во периодот на Републиката (како *сребрени пари* во вредност од 2,5 аса), како и во периодот на Принципатот (но, тогаш како *бронзени пари* во вредност од 4 аса).

²² Dragomir Stojčević: *Rimsko obligaciono pravo* (knjiga II - sveska 2; treće izdanje); Univerzitet u Beogradu & Zavod za izdavanje udžbenika Narodne Republike Srbije; Beograd, 1960; str. 87, f. 6.

односитe на пониските слоеви, бидејќи најголем дел од правните и вонправни текстови се занимаваат со закупите на високата класа – а не и со „масите депримираны закупци од ниската класа кои го сочинувале огромното мнозинство во Рим“ (Frier: *Landlords and Tenants*). Овие, по сè изгледа дека, плаќале краткорочна закупнина - на [неколку]дневна основа бидејќи, на пример, споменатата сума од 2.000 сестерции, којашто во тоа време била доволна да се купи одличен имот со средна големина во провинциски град (*municipium*), за нив би била незамислива. Но, тие за платената сума не добиваа којзнае какво сместување и комфор. Овие неугледни згради, вообичаено, биле и опасни за живеење – пренатрупани, гнасни, бучни и сместени во небезбедно „сомнително“ соседство. Еве го морничавиот опис на **Каркопино** (Carcorino):

Речиси секаде, како што одите повисоко во зградата, толку позадушлива станувала пренатрупаноста, побесрамна промискуитетноста... Без оглед на диспозицијата на тремот, горните спратови, постапно, станувале [буквално] преплавени од мноштво луѓе; цели семејства живееле на нив [начичкани еден врз друг]; насобран прав, губре [смердеа] и нечистотија...; и насекаде шетале бубаишваби.²³

Покрај немашгијата (*miseria*), гладот и нечистотијата, типични и чести проблеми, кои дополнително им го загорчувале и онака тешкиот и мизерен живот на римските пролетери и им го правеле навистина „возбудлив“ биле и следниве:

а) опасноста од уривање на зградата (*ruina*), бидејќи *insulae* биле преслабо изградени затоа што, најчесто, градежниците и инвеститорите се обидуваале да заштедат при градењето, штедејќи на квалитетот на градежниот материјал. На пример, малку е експониран фактот дека Римјаните од првиот век по Христа користеле бетон при изградбата.²⁴ А само еден поглед врз најобемниот дел од Јустинијановата „кодификација“ *Digesta (Pandectae)* – кој, патем речено, е двапати поголем од целокупниот текст на Библијата (Стариот и Новиот Завет заедно) - покажува дека трупањето земја покрај ѕидот на соседната куќа (*vicinus*) имало катастрофални резултати: земјата се влажнела од дождовите, а од протекувањето влага, тенките ѕидови омекнувале и се уривале врз главите на тамошните станари (D. 19, 2, 57).²⁵

б) друга голема несреќа од која постојано стравувале сите станари на една *insula* биле пожарите – кои биле навистина чести. Од примерите на договорите кои стигнале до нас, често среќаваме посебни клаузули (*clausulae*) дека закупецот не смее, во својот стан, да носи лесно запаливи материји - како на пример сено (Ulp. D. 19, 2, 11, 4); или, пак, дека не смее да пали оган („*ignem ne habeto*“ – Ulp. D. 19, 2, 11, 1). Исто така, А. Гелиј (Aulus Gellius)²⁶ ни ја раскажува приказната за група пријатели кои се

²³ Наведено кај Р. Цимерман: *Облигационо право – Римски основи на граѓанската традиција*; Просветно дело; Скопје, 2009; стр. 345-346.

²⁴ Весна Димовска – Јањатова и Војислав Чанчаревиќ во Appendix-от на преведените дела на Публиј Корнелиј Тацит: *Германија и Агри-кола*; Култура; Скопје, 1999; стр. 106.

²⁵ Во романистиката е стандардизиран вообичаениот, општоприфатен, начин на цитирање на *Дигестите* – постапка која стручно е позната како *инскрипција (inscriptio)*: на пример, кратенката D. 19, 2, 57 означува: *Digesta*, книга 19, титулус 2, фрагмент 57, по што следи бројот на параграфот, често означен со симболот §. Ако, пак, се цитира почетниот дел, односно воведот на еден фрагмент - којшто е разделен во неколку параграфи, на крајот се додава кратенката „пр.“ (од *principium* = *начело*, воведен дел).

²⁶ Аул Гелиј (? – о. 175) е познат р-имски писател, автор на капиталното дело *Атички ноќи* (во XX книги), напишано врз основа на други дела од познати автори. Тој во него ни дава вредни податоци за јазикот, книжевноста, обичаите, правото, философијата и природните науки кај Хелените и Римјаните.

искачувале по брдото Cisripan кога забележале како, со силен пламен, гори една голема станбена зграда:

*Magni reditus urbanorum praediorum... sed pericula sunt longe maxima. Si quid autem posit remedii fore, ut ne tam adsidue domus Romae arderent, venum fercle dedissem res rusticas et urbicas emissem.*²⁷

Поради честите по-жари и ризикот којшто тие го носеле за инвестицијата, заради блискоста на блоковите градби, некои автори наведуваат дека побогатите Римјани преферирале да инвестираат во „викендички“ (*villae*) и селски фарми, отколку во урбани имоти. Можеби тука и треба да ја бараме причината зошто т.н. селски трибуси (*tribus rusticorum*) биле позначајни од т.н. градски трибуси (*tribus urbane*). Интересно е тоа што, во политичкиот живот, овие градски трибуси вределе помалку отколку селските – па, така, на пример, сите ослободени робови (*libertini*) стапувале секогаш во градските, а никогаш во селските трибуси!? За нив Ж. Ж. Русо пишува:

*Познато е дека старите Римјани го сакале селскиот живот. Оваа љубов во срцата им ја всадил мудриот законодавец кој знаел селските и војничките работи да ги спои со слободата, а уметностите, занаетите, сплетките, богатството и ропството ги протерал во градот. Така се случило сите славни луѓе што ги имал Рим да живеат на село, обработувајќи ја земјата, па главната потпора на Републиката се барала само таму... Едноставниот и трудољубив живот на селаните бил ценет повеќе од безработниот и распуштен живот на граѓаните на Рим - и оној што во градот би бил само презрен проleter, како земјоделец бил почитуван граѓанин.*²⁸

Со други зборови, слободната игра на силите кај „пазарот на станбен [и деловен] простор“ едвај може да се каже дека создаде општествено прифатливи и пристојни елементарни услови за живот. Крајностите на богатството и сиромаштијата (*paupertas*) беа многу повеќе изразени, како и нееднаквоста на пазарната моќ – што се однесува до турканиците за градско сместување, кое многу наликувало, на пример, на приватното сместување во Охрид за време на шпицот на летната туристичка сезона...

Па така, во услови на силен глад и немилосрдна мизерија (*miseria* = *беда*), „плебејците (*plebei*) стануваа жртва на патрициските лихвари-зеленаши. Познато е дека доверителите кај нексумот (*nexum*) - строго формалистички договор кој служел за засновање на еден вид примитивен кредитен однос - можеа неказнето да го убијат инсолвентниот должник, да го продадат во ропство „отаде реката Тибар“ (*trans Tiberium*) или, пак, да го задржат во приватно заробеништво како „должнички роб“ (*nexi*) во својата куќа. Како што вели **Енгелс** (Fridrih Engels),²⁹ во неговото познато дело *Потекло на семејството, приватната сопственост и државата* (1884):

²⁷ Цит. сп. Цицерман: *Облигационо право – Римски основи на граѓанската традиција*; Просветно дело; Скопје, 2009; стр. 347, ф. 44.

²⁸ Русо: *Општествениот договор...*; Мисла; Скопје, 1978; стр. 141.

²⁹ Фридрих Енгелс (1820 – 1895) кој, заедно со Карл Маркс, се смета за основач на „научниот социјализам“, потекнува од богато германско трговско семејство. Како младохегелијанец, пишувал под псевдонимот Фридрих Освалд. Кога избувнала Германската револуција (1848), тој од Англија – кадешто живеел, се враќа во Германија и бил аѓутант на командантот на еден доброволен одред. По неуспехот на Револуцијата, повторно заминува за Англија. Бил член на Генералното собрание на Првата интернационала (Меѓународната работничка асоцијација). Иако овој плоден автор и активист говорел и пишувал на повеќе јазици – тој, познат по својата скромност, себеси се сметал за „дилетант во науката“ и „втора виолина“ на марксизмот.

Силата на парите никогаш повеќе не се појави со таква исконска суровост и насилство како во тој период од неговата младост... и ни едно законодавство, во понатамошниот развој, не го става должникот така безобѕирно и безнадежно во зависност од лихварскиот доверител како законодавствата на стара Атина и стариот Рим – и обе-те настанати спонтано, како обичајни права, без друга принуда освен економската...³⁰

2. За Библиското „трудово право“

*Купишта права – каде ли [само] се изгуби човекот!? (Пабло Неруда)
...Од Човекот, а не од Државата,
произлегува сè што е правно.*

Има еден, мошне древен, старозаветен библиски текст во првата Книга Битие (Genesis) - кој му се припишува на Мојсеј (Moiseus),³¹ а се однесува непосредно на трудот. Имено, после паѓањето во грех на првите создадени луѓе - Адам и Ева, откако не ја послушаа наредбата да не јадат од дрвото за спознание на доброто и злото, Господ Бог протерувајќи го Адама од Едемската градина (Рајот) му вели:

...Оти ја послуша жената и вкуси од дрвото од кое ти забранив и реков: 'Не јади од него' – затоа [сега] Земјата нека биде проклета поради тебе! Со мака ќе се храниш од неа сè до крајот на својот живот... Со пот од лицето свое ќе го јадеш лебот (!), сè дури не се вратиш во Земјата, од која си и земен – зашто си земја и во земја ќе се вратиш!³²

Идејата на оваа библиска легенда за „првосторениот грех“ и човечката [от]паднатост изгледа дека ни го дава и погледот кон трудот во јудео-христијанската традиција: тој е божјата казна за човековата непослушност („доктрина на трудот како проклетство“). Но, можеме да нотираме дека и денес кон трудот се пристапува како кон мачна, макотрпна и недостојна дејност – а особено за еден среќен и исполнет човек. Според оваа свест – трудот и човекот меѓусебно се исклучуваат: кога човекот е „слободен“ (*homo liber*) тој не се занимава со труд; кога се занимава со труд тој не е „слободен“. Кон ова, барем на индиректен начин, упатува и самата именка *труд* во нашиот [литературен] јазик – збор кој несомнено потсетува на нешто трудно и тегобно.³³ Во потврда на оваа теза е и еден текст на монахот Св. Јован Лествичник (Climacus /VII в.),³⁴ еден од Светите отци на Православната црква и можеби

³⁰ Fridrih Engels: *Poreklo porodice, privatnog vlasništva i države*; BIGZ, Beograd; стр. 161-162.

³¹ Мојсеј (околу XIII в.п.н.е.), кој се смета за основач на јудаизмот, бил водач на еврејскиот (избран) народ којшто, околу 1200 г.п.н.е., го избавил од египетското ропство и ги однел во гората Синај давајќи им ги двете камени таблици на кои биле испишани Десетте божји заповеди (*Декалог*).

³² *Прва книга Мојсеева („Битие“)*; Глава III, стихови 17-19 – преземени од *Свето Писмо - Библија (на Стариот и на Новиот Завет)*, Македонска Православна Црква & Британско и инострано библиско друштво, Лондон, 1990.

³³ Љубомир Цуцуловски: *Марксовата антрополошка критика на капиталот*; Аз-Буки (библиотека „Филозофија“); Скопје, 2007; стр. 110.

³⁴ Авва Јован Схоластик, наречен уште и Лествичник (579–649), својот прекар го добил според сопственото дело *Лествица* (во XXX поглавја), напишано за време на својата старост кога бил избран за игумен на Светата Синајска Гора. Ова капитално дело во христијанската литература претставува еден вид прирачник со упатства и поуки за монашкиот живот, а името го симболизира старозаветниот сон на Јаков

најучениот човек на своето време кој, во своето капитално духовно дело *Лествица*, вака се изјаснува за трудот:

...Кога ќе ти наттежнат очните капаци, прифати се за телесна работа. Но, кога сонот [веке] не те напаѓа – не фаќај се за работа телесна, оти е невозможно духот да го посветиш и на Бога и на мамона, т.е. на Бог и на телесната работа (Слово четиринаесетто: За стомакот - лошиот господар когошто, сепак, сите го сакаат).³⁵

А, во поглед на денешното уставнозагарантирано и неотуѓиво право на [платен] неделен одмор на работниците (чл. 32, ст.4 од УРМ/91), исто така Библијата ни е одличен релевантен извор – *Втора Книга Мојсеева, Исход/Излез/Егзодус* -(Egsodus; гл. XX, ст. 1 и 8-11) и *Трета Книга Мојсеева, Левит* (гл. XXIII, ст. 1-3). Имено, за важноста на ова право говори фактот што тоа е една од вкупно *Десетте свети Божји заповеди (Decalogos)*, коишто Господ, кој во дим и оган слегол од Небото, му ги даде на **Мојсеј**, на врвот на Синајската планина – изрежани на две камени т.н. „Плоча на Заветот“. Впрочем, четвртата Божја заповед, дословно, гласи:

Помни го денот саботен за да го празнуваш. Шест дена работи и сврши ги сите работи свои, а седмиот ден е Сабота Господова, на твојот Бог; тогаш немој да вршиш никаква работа – ни ти, ни синот твој, ни ќерката твоја, ни слугата твој, ни слугинката твоја,³⁶ ни волот твој, ни ослето твоје, ниту придојдениот кој се наоѓа кај тебе; оти за шест дена ги создаде Господ небото и земјата, морето и сè што е во нив, а во седмиот ден си отпочина – заради тоа Господ го благослови седмиот ден и го освети! (...) А, понатаму, објаснувајќи ги главните празници:

...[И] му рече Господ на Мојсеја велејќи: 'Кажу им на синовите Израилеви и објасни им за празниците Господови, кои треба да се нарекуваат свети. Ова се празниците Мои: во шесте денови да работите, а седмиот ден е Сабота – ден за одмор, свет ден на Господа; никаква работа да не вршите – тоа е Сабота Господова во сите ваши домови...'

Се гледа дека во празничните денови не се работи³⁷ – имено, наспроти „светоста“ (сакралноста/возвишеноста) на празникот се поставува „несветоста“ (профаноста/долноста) на трудот! Инаку, интересно е, од каде во словенските јазици,

во кој тој, по скалила, се искачува до Небесата. Според скудните податоци за неговото житие, дадени од неговиот современик Даниил „монах Раитски - чесен и добродетелен човек“, Јован се замонашил во 600 г. во манастирот Св. Катерина, на планината Синај, и набргу се повлекол во една блиска пештера како пустиножител.

³⁵ Св. Јован Лествичник: *Лествица*; Табернакул (едиција „Во нас е Царството“); Скопје, 2003; стр. 145.

³⁶ Иако тука изречно не се споменува работник, сепак според нашиот најнов Закон за работни односи – скратено ЗРО (Сл. весник на РМ – 62/05 и 106/08, 161/08, 114/09, 130/09, 149/09, 16/10 - Пречистен текст, 50/10, 52/10) постои можност за засновање работен однос на *куќни помошници* (чл. 53, ЗРО/05). Кај овој посебен и атипичен договор, покрај тоа што во нашата држава, во XXI век, за прв пат се официјализира и легализира една средновековна феудална категорија – „слугувањето“, „главарењето“ или „закрепостеноста“, има уште еден куриозитет: во овој случај, покрај тоа што не важат прописите за безбедност и заштита при работа (!?), предвидена е и можноста „обезбедувањето сместување и исхрана на работникот, кај работодавачот, да претставува дел од платата“ – кој пак дел, во договорот, мора да биде изразен во пари (!?) – што значи, на мала врата, се враќа натуралното плаќање за извршената работа. Види повеќе во научноистражувачката студија на Здравко Савески, Димитар Апасиев, Александар Ковачевски и Кире Василев: *Обезвреднување на трудот – Анализа на трудово-правната легислатива во периодот на транзицијата*; Движење за социјална правда „Ленка“ & Rosa Luxemburg Foundation; Скопје, 2010; стр. 21.

³⁷ Кај нас има и посебен Закон за празниците на Република Македонија (Сл. весник на РМ - 21/98, 18/07).

етимолошки, доаѓа зборот *празник* (старословенски *праздъникъ*).³⁸ Според некои лингвисти, тоа е од зборот *празно* – и алудира на тоа дека во овие денови треба да одмораме и да ги посветиме на Севишниот, бидејќи секое работење би ни било „на-празно“. А наспроти свечениот и несекојдневен празник, барем во нашиот народен јазик, секогаш стои обичниот *делник* – т.е. непразничниот ден или секојдневната рутина и монотоност. Зборот, пак, кој тука стои во основата е *дѣлный*, кој во денешниот руски јазик буквално означува „вреден“, а глаголот *дѣлать* значи „прави, работи, делува“!³⁹

А, пак, во однос на редовноста и темпото на *плаќањето* на наемниот труд, ми се чини интересна една експлицитна одредба од третата старозаветна *Книга Левит* (гл. XIX, ст. 13) која вели:

*Не понижувај го ближниот свој. Наградата на наемникот твој не смее да остане кај тебе [ни] до ут-редента!*⁴⁰

*

Но, покрај Стариот имаме и *Нов Завет* на цитираното *Свето Писмо* - кои, пак, се многу различни по својата интонација и светоглед, можеби поради тоа што се пишувани во временски распон од над 16 векови. Па затоа, токму тука, би сакал да анализирам и еден новозаветен цитат – и со тоа да се нурнеме *in medias res* во оваа, се надевам, интересна историско-компаративна екскурзија во сферата на старото и современото „ново“ право (*Ius novum*), работниците и пролетерите, богатите и сиромашните, препотентните „буржоа“ и скромните „граѓани“...

Имено, во првата новозаветна книга - *Евангелие по Матеја* (гл. XX, ст. 1-16), која потекнува околу 50-те – 70-те години на I в.н.е., авторот - евангелист и еден од апостолите – Св. **Матеј** (лат. *Mateius*, хебр. *Matitjahu*)⁴¹ ни ги дава следниве Исусови зборови:

³⁸ Радмила Угринова - Скаловска: *Старословенски јазик – граматика, текстови, речник кон граматиката и текстовите*; УКИМ; Скопје, 1997; стр. 159.

³⁹ Ксенија Гавриш и Бранислав Груиќ: *Мал руско-македонски речник*; Просветно дело – Скопје и ИШПРО Обод – Цетиње; 1966; стр. 69 како и кај Б. Грујиќ и Никола Шубин: *Стандардни речник – Руско-српскохрватски и српскохрватско-руски (са кратком граматиком руског језика)* – 20-то издание; Обод - Цетиње, Медицинска књига - Београд и Загреб & Народна књига - Београд; 1982; стр. 44.

⁴⁰ Во РМ, во 1995 беше укината одредбата од ЗРО (1993) дека платите на вработените се исплаќаат *најдоцна до 15-ти следниот месец* (чл. 1, ЗИДЗРО/95). Но, по десет години, во малку модифицирана верзија, во новиот и актуелен ЗРО (2005), се врати одредбата дека платата се исплаќа „најдоцна 15 дена по изминувањето на исплатниот период“, при што работодавачот е должен претходно, писмено, да ги известат работниците за денот на исплаќањето и за секоја промена на денот на исплатата. *Трошоците* во врска со исплатата паѓаат на товар на работодавачот (чл. 109-110, ЗРО/05). Понатаму, се прецизираше дека работодавачот може да го задржи исплаќањето на платата само во законски определените случаи. Сите одредби на договорот за вработување, кои определуваат други начини на *задржување на исплатата*, се ништовни! Исто така, работодавачот не смее своите побарувања кон работникот, без негова писмена согласност, да ги порамни т.е. *компензира* со својата обврска за исплата на платата (чл. 111, ЗРО/05).

⁴¹ Се викал Левиј Алфеев, наречен Матеј. Неговото хебрејско име Матитјаху во превод значи „дар од Јахве“ или, по наши, Божидар. Бил поранешен наплатувач на данок во корист на окупаторската римска власт, па затоа бил сметан за предавник на својот народ. Презрен од општеството, го прифаќа Исусовиот позив и станува еден од 12-те апостоли, а подоцна и еден од четворицата евангелисти. Бил од градот Капернаум, но подоцна живеел во Дамаск (Сирија) – кадешто бил и пастир на тамошната ранохристијанска црква. Неговото Евангелие, заедно со она на Лука и на Марко, поради нивната содржинска и стилска сличност, се сметаат за т.н. „синоптички евангелија“.

„*Simile est regnum coelorum homini paterfamilias, qui exiit primo mane conducere operarios in vineam suam. Conventione autem facta cum operariis ex denario diurino, misit eos in vineam suam. Set egressus circa horam tertiam, vidit alios stantes in foro otiosos, ex dixit illis: Ite et vos in vineam meam, et quod justum fuerit, dabo vobis. Illi autem abierunt...*“

Оти царството Небесно прилега на домаќин, кој излегол наутро рано да изнајми работници за своето лозје. Па, иштом се спогоди со [наемните] работници [за надница] по денариј⁴² на ден, ги прати во лозјето свое. Потоа, кога излезе околу третиот час и виде други како стојат на пазариштето, без работа, им рече: 'Одете и вие во моето лозје, па што е право ќе ви дадам'. И тие отидоа... Приказната понатаму продолжува:

Пак излезе [домаќинот] околу-у шестиот и деветиот час и го стори истото. А околу единаесеттиот час⁴³ одново излезе и најде други, како стојат без работа, па им рече: 'Зошто безделничите тука цел ден?'. Тие му одговорија: 'Никој не ни понуди работа! [и не нè повика]'. А тој им рече: 'Одете во лозјето мое [и ќе добиете онолку колку што ви следува]'.
А кога се стемни, господарот на лозјето му рече на својот настојник: 'Повикај ги работниците и плати им [по една дневница на сите] – почнувајќи од последните па до првите!' И дојдените околу единаесеттиот час добија по денариј. А кога дојдоа на ред првите помислија дека ќе примат повеќе – но, и тие, добија по [еден] денариј!?

И иштом ги добија [парите], тие почнаа да мрморат [и негодуваат] против господарот, велелејќи: 'Овие последниве работеа [само] еден час, а ти ги израмни со нас, кои цел ден [тегобно] се мачевме на жегата!?!'. А тој, обраќајќи се на еден од нив, му одговори: 'Пријателе, јас тебе не те оштетив [со ништо не те онеправдав] - зар не се спогодивме за [висината на] надницата? Земи си го своето и оди си! А јас сакам да му дадам и на последниов колку и тебе - зар немам право да правам со своето [богатство] што сакам? Или, пак, окото ти е завидливо оти сум дарежлив?'.
И така, последните ќе бидат први, а првите - последни [за што мнозина се повикани а малкумина избрани – заклучи Исус].⁴⁴

Сите ја знаеме оваа прочуена Христова парабола за работниците на лозјето, за која е атипично тоа што се среќава единствено на ова место и ја нема во другите канонизирани ЧетвороЕвангелија – што, не е чест случај со Исусовите параболи, кои се

⁴² После победата над кралот Пир (269/8 г.п.н.е.) Римјаните преминале на ковање сребрени пари наречени *denarius* – денариј/денарији/денари, коишто вределе колку 10 бронзени асови, односно колку четири *sestertii nummi*. Односот на среброто спрема бронзата бил утврден на 1:120. Токму оттука води потекло и денешниот назив за нашата актуелна национална валута *денар*. Николај Александрович Машкин: *Историја на Стариот Рим*; Зумпрес (библиотека „Универзум“); Скопје, 1995; стр. 129 и Adolf Berger: *Encyclopaedic Dictionary of Roman Law - New Series, Volume 43, Part 2*; The American Philosophical Society; Philadelphia; 1953 (Reprinted 1980 and 1991); p. 431.

⁴³ Според тогашната терминологија „третиот час“ е околу 9 часот наутро, „шестиот час“ е 12 часот, „деветиот час“ е 15 часот, а „единаесеттиот час“ е 17 h.

⁴⁴ Преводот на даденава споредба е слободен и комбиниран по смисла, со цел да се долови автентичноста на терминологијата, а е преземен од следниве изданија: *Свето Писмо – Библија (Стар и Нов Завет)*, Македонска Православна Црква & Британско и инострано библиско друштво, Лондон, 1990; *Нови Завет* [превод: д-р Емилијан М. Чарнић], Библијског друштва, Београд, 1992; *Библија (Свето Писмо) – Стариот и Новиот Завет* [превод: д-р Душан Х. Константинов], Еуролибер, Битола, 1999; *Новиот Завет (динамичен превод)*, Меѓународно здружение „Гидеони“ (1899-2000) & ХБЦ „Радосна вест“, Скопје, 1999 и *Свето Писмо на Стариот и на Новиот завет* (ревидирано издание) – со благослов на Светиот Архиепископски Синод на Македонската Православна Црква, Библиско здружение на Република Македонија & United Bible Societies, Скопје, 2006.

повторуваат во различните „благовестија“ (од грч. *euangelion*). Освен своето теолошко значење, таа ни дава и една жива слика за тоа како функционираше она што денес го нарекуваме „пазар на труд“ во тогашната Римска Империја (*Imperium Romanum*) и во освојената покраина Галилеја (*Galilea*). Јасно и хируршки прецизно, во само 16 стиха, се дадени и суштинските контури на римското, но и на современото, *Трудово право*⁴⁵ кое - ниту тогаш, ниту сега - не е којзнае колку „трудољубиво“. На пример во овој текст лапидарно се говори за: з-асновањето работен однос, временскиот период на вработување, договарањето на платата (која мора да е во паричен износ), исплатата за завршената работа, „работните спорови“ т.е. незадоволството од висината на дневницата, а индиректно и „штрајкувањето“, престанокот на односот преку отпуштање од работа („оди си!“), неединството на работниците, па дури и положбата на т.н. „синдикален претставник“-- – бидејќи, ако внимателно читаме, господарот му се обраќа само на еден од побунетите работници, кој бидува „избркан“ од работа!⁴⁶

Оттука, општо земено, римското трудово право кое, патем речено, претставува одлична вивисекција на тогашното „менаџирање со човечки ресурси“ - слично како и нашето транзициско трудово право и законодавство - било наклонето повеќе кон работодавачот и се чинело сосем неусогласено, барем според модерните стандарди, со општествено-економските проблеми во кои тонеле сè поголемиот број урбани [лумпен]пролетери.⁴⁷ Проблемот лежи во тоа што ова објективно важечко право, кое сè уште не било одделено како посебна правна гранка, бидејќи тоа целосно ќе се еманципира - според едни автори, уште кон крајот на доцниот Среден век – XVI в. (пр. Theo Mayer-Maly), а според други дури со т.н. Индустриска револуција во XVIII и XIX век (Г. Старова) - не било создадено да ги потисне или олесни проблемите на сиромашните плебејци (*plebei*). Тие, едноставно и ладнокрвно, не беа земени предвид! Точен е и впечатокот на David Daube, дека изворите, а особено правните, се сконцентрирани на „оние кои имале“ (имотните), односно оние кои го заземаа централното место во општеството (*societas*); оние кои немале (неимотните), исто како и денес, биле „невидливи“ за системот – тие, просто, беа игнорирани.

За волја на вистината и во насока на задржување на научната објективност, би сакал накратко да додадам дека во Новозаветните книги можеме да најдеме и текстови кои ода во прилог на трудот. Имено, во книгата *Дела на апостолите* (гл. XX, ст. 33-35), чиј автор е лекарот и евангелист Лука, кој потекнувал од нееврејско семејство и

⁴⁵ За разните првобитни називи на она што, денес, е општоприфатено како трудово право види кај Гзиме Старова: *Трудово право и работни односи (теорија и законодавство)*; Просветно дело; Скопје, 2003; стр. 24-29. А за современиот експанзивен развој на оваа правна дисциплина и предизвиците со кои таа се соочува види го и трудот на А. М. Куренной: „*Вопросы развития Трудового права России*“; *Актуальные вопросы государства и права в Республике Македони и в Российской Федерации* (выпуск 3) – Сборник научных статей профессоров и преподавателей Юридического факультета Юстиниана I Университета им. Св. Кирилла и Мефодия и Юридического факультета МГУ им. М.В. Ломоносова; Скопје, 2008; стр. 75-83.

⁴⁶ Положбата на синдикалниот претставник во РМ значително беше влошена со замената на децидната одредба од ЗРО (1993), според која тој имаше право на *посебна законска заштита* од отказ и од други шиканирања за време на својот мандат (чл. 83, ЗРО/93), со одредбата според која нему, за време на вршењето на должноста, работодавачот може да му го откаже договорот за вработување ако за тоа добие претходна согласност на синдикатот (чл. 200, ЗРО/05)!

⁴⁷ Така и Цимерман: *Облигационо право...*; Просветно дело; Скопје, 2009; стр. 348.

живеел во Македонија, а му е наменета на Теофил (со значење Богољуб) - пишувана меѓу 63 и 70 г. по Христа – во епизодата кога апостол Павле се простува со црковните старешини од Ефес, се вели:

...Од никого не барав ни злато, ни сребро, [ни пари] ниту, пак, облека. Вие и сами знаете дека за моите потреби и за потребите на оние кои беа со мене [и ме придружуваа] јас работев со сопствените раце [кои, единствено, ми послужија]. На тој начин [со сè] ви покажав како [треба да се трудите и како], со вредно работење, може да им се помогне на сиромашните [и немоќните]. А не заборавајте [и помнете] што нѝ порача Самиот Господ Исус [кој рече]: 'Поблагословен е оној што дава, отколку оној што добива [Поблажено е да се дава, отколку да се прими]!' (...)

И во краткото Второ послание до Солуѓаните (кн. III, ст. 6-15), чие потекло датира од раните 50-ти години по Христа, авторот Св. Апостол **Павле** (евреј. Saul, грч. Pavlos, лат. Paul – I в.)⁴⁸ вели:

...Сега, браќа Христијани, [исто така] во името на нашиот Господ Исус Христос, ви наложувам да [се двоите] и да не им се придружувате на оние [луѓе] меѓу вас кои само денгубат [и живеат неуредно], ништо не работат и не се придржуваат до она што ве учеваме. Вие сигурно знаете дека треба да го следите нашиот пример [и сами сте свесни како треба да се угледате на нас]– додека бевме кај вас ние не седевме со скрстени раце; лебот што го јадевме не беше подарок од вас, туку деноноќно напорно работевме [со труд и мака] за да не му бидеме никому товар [и на никому од вас да не му додеваме]. И не дека ние [немавме власт или] не можевме да бараме храна од вас, туку сакавме вам да ви дадеме пример [та на нас да се угледате]. Оти, уште кога бевме кај вас ви рековме [и ова ви го заповедавме]: на оној што не сака да работи не давајте му ни да јаде! А слушаме дека некои меѓу вас денгубат [со скрстени раце], ништо не работат и само се плеткатаат во [празни работи и во] она што не е нивна работа. Заради нашиот Господ Исус Христос ги молиме тие луѓе и бараме од нив да се средат и да почнат да работат [тивко и скромно], та самите [тие] да се издржуваат [и да си го јадат својот леб]. А вам, драги пријатели, што не сте во таа група, никогаш нека не ви биде мачно [и да не ви здодејува] да правите добри дела. Ако некој не ги послуша нашите зборови [и упатствата од ова писмо] означете го и не дружете се со него, за да се посрами; но не сметајте го за непријател, туку почитувајте го како брат [и советувајте го како член на вашето духовно семејство]...

⁴⁸ Првично, на хебрејски, се викал Шаул/Саул/Савле или на грчки Pavlos. Овој „хеленистички Евреин“ бил од фарисејско семејство, од Венјаминовото (еврејско) племе, но се здобил и со римско граѓанство. Потекнува од градот Тарс во Киликија, кадешто имало бројна колонија на семитски доселеници; но, пораснал во Ерусалим, кадешто се занимавал со изработка на шатори. Од страна на рабинот Гамалеил бил учен на фарисејство и првично бил огорчен противник на Христијаните (впрочем станал и еден од главните членови на антихристијанскиот еврејски совет, во чијшто активности спаѓа и убиството на Стефан – првиот христијански маченик, коешто тој лично и го одобрувал), сè додека не бил преобратен од едно од многуте „виденја“ т.е. визија која му се случила на патот кон Дамаск (Сирија). Никогаш лично не го запознал Исус, а подоцна, кога станал еден од апостолите, бил и огорчен соперник на апостолот Петар - „темелот на Црквата“. Како апостол е познат по своите мисионерски патувања од Арабија па сè до Шпанија, меѓу кои и Македонија - а се јавува и како автор на поголем дел од *Новиот Завет* (т.н. „Посланија“). Умрел во Рим, убиен во прогонствата на Христијаните за време на владеењето на царот Нерон.

3. За римските и македонските „работнички права“

Помеѓу силниот и слабиот, помеѓу богатиот и сиромавиот, помеѓу господарот и робот – слободата е таа што угнетува, а законот тој кој ослободува!

Jean-Baptiste Henri Lacordaire

Уште К. Савињи (герм. Karl von Friedrich Savigny),⁴⁹ во XIX век, велеше дека: „Да се оддели Римското од современото [право], како и да се изучува современото право самостојно од Римското – би било возможно да се стори исто толку колку и да помешаш вода и оган!?“.⁵⁰ Затоа и корените на денешните т-рудовоуправни институти, колку и навидум да ни изгледаат „млади“, ги лоцираме токму во пребогатата ризница на универзалното Римско право (*Ius Romanum/ius romanorum*). А за римски предок и претеча на денешниот, кај нас за многумина недостиген и често злоупотребуван, договор за вработување, кој впрочем е 'рбетниот столб на трудовоуправниот *sui generis* однос - се смета најсложениот облигационен договор **Locatio conductio**, кој во себе обединувал вкупно три современи договори (подоцнежниот прифатен концепт на три во едно – 3 in 1). Но, оваа модерна „пандектистичка трихотомија“ не им беше позната на римските практични правници и класични јуриспруденти (*iurisprudentes*) - кои застапуваа едно унитарно гледиште-те vis-à-vis овој комплексен договор, кој тие го третираше како единствен и униформен, односно типовите наем ги сметале за различни трансакции во рамките на ист договор.⁵¹ Тие секогаш се задоволувале со општиот договор *Locatio conductio*, сфатен како генерална категорија за сите преостанати видови двострано-еднакви договори од групата *iudicia bonae fidei (contractus bilaterales)* - освен купопродажбата (*emptio venditio*) - кадешто договорната престација (*praestatio*), на една од страните, морала да биде парична! Значи, сè до Августовско доба, во Рим не се правела прецизна разлика помеѓу овие видови договори. Ако, на пример, ненадејно изгори куќа којашто е во изградба и градењето треба да почне одново или ако, поради лошите временски услови, работата се одложува повеќе денови – тогаш ризикот од овие несакани состојби или елементарни непогоди, не бил однапред одредуван туку ќе зависел од карактерот на претходно склучениот договор меѓу страните!? Се разбира дека римските правници го знаеја сето ова, меѓутоа во овој - за разлика од други случаи - не успеаја или не сакаа да воведат јасна дистинкција и никогаш не се обидоа да направат систематска анализа на истите овие варијации!⁵²

⁴⁹ Карл фон Фридрих Савињи (1779 – 1861) бил еден од најпознатите германски правници, професор по Римско право на Универзитетите во Марбург и Берлин. Бил и пруски Министер за законодавство, а ја основал и т.н. Историско-правна школа. Главни негови дела се: *Историја на Римското право во Средниот век*, *Систем на денешното римско право*, *Облигационо право* и др.

⁵⁰ Наведено кај Марија Игњатовиќ: *Предбрачни имотно-правни односи во Римското и во современото право* (докторска дисертација); Universitas „Sanctorum Cyrilli et Methodii“, Facultas iuridica „Iustinianus Primus“; Скопје, 2008; стр. 2.

⁵¹ Така и И. В. Шерешевский во статијата: „Правовое регулирование 'наемного труда' в Риме“ (*Вестник древней истории*, № 1, 1955). Но, спротивен став зазема Иван Б. Новицкий: *Римское право (учебник)*; Wolters Kluwer; Москва, 2009; стр. 223.

⁵² Бери Николас: *Вовед во Римско право* (со предговор, ревидирана биографија и речник со латински поими од Ернест Мешгер); Просветно дело; Скопје, 2009; стр. 182-183.

Но, за модерниот правник и читател да не се удави во поплавата на римското Преторско/хонорарно право (*ius honorarium*) кое, во основа, е прецедентно т.е. засновано на судската пракса – некаков вид на „систематизиран појас за спасување“ (Цимерман) навистина се чини неопходен. Па затоа, чисто ориентационо, ја давам оваа тројна поделба на договори коишто потекнуваат од римскиот *Locatio conductio* – а кои, денес, во современите правни системи - независно дали се од т.н. евроконтинентален Civil Law или од т.н. англосаксонски Common Law тип - егзистираат како засебни и независни извори на облигации (*facta naturalia* => од типот *Acta humana licita* т.е. „допуштени човекови дејствија“, преку согласност на волјите на страните). Тоа се следниве видови контракти:

а) *Locatio conductio rei* – Договор за [краткорочен] закуп на ствар/и („нешта/предмети“ – лат. *res*, англ. *things*, рус. *вещей*) – без оглед дали тие се подвижни или недвижни, кадешто субјектите се нарекуваат закуподавец/закуподавач (*locator*) и закупец/закупувач (*conductor*);

б) *Locatio conductio operis [faciendi]* – Договор за дело т.е. давање конкретна услуга (англ. *piece of work*), кадешто субјектите се нарекуваат нарачател/нарачувач (*locator*) и [из]вршител/изведувач/претприемач (*conductor*) - кој, најчесто, бил некој обучен занаетчија; и

в) *Locatio conductio operarum* – Договор за наем на „[туѓа] работна рака/работна сила“, односно за вршење на некоја работа - кој денес се нарекува *договор за вработување* (или порано *договор за работа*)⁵³ – и кадешто субјектите се нарекуваат работодавец/работодател/работодавач [*employer*] (*conductor*) и работник/вработен [*workman/worker*] (*locator*). Но, тука, мораме да споменеме и да разјасниме две нешта кои може да ни создадат одредени потешкотии:

* прво - интересна е забелешката на проф. И. Пухан (Ivo Puhan / 1916–1997), еден од најголемите романисти во поранешна СФР Југославија, кој вели дека римскиот израз *operas locare*, значи да се земе под наем „работна сила“, а -не „работа“ – што не е исто и, според него, е попрѣфинето од денешната правна терминологија, бидејќи многу подобро ја доловува и илустрира суштината на наемните односи. Па оттука, римскиот *conductor* (денешниот *работодавач*) најправилно би било да го преведеме како „наемопримач/работопримач/рус. *нанимателя*“ - бидејќи тој е оној кој ја прима работната сила од работникот; а римскиот *locator* (денешниот *работник*) најдобро е да го преведеме како „наемодавач/работодавач/рус. *нанявшийся*“ (!?) - бидејќи тој е оној кој ја дава својата работна сила на друг.⁵⁴ Во оваа насока, можеби на помош ќе ни дојде сликовитата руска правна терминологија, којашто за договорот за вработување го користи терминот „Договор найма личных услуг“, а додека за договорот за дело се користи фразата „Договор найма работы“ или „Договор подряда“ (Новицкиј).

* второ - паѓа в очи фактот што, овде, терминологијата со која се означуваат договорните страни е спротивна со онаа од претходно споменатиот договор за дело!?

⁵³ За термиолошката дилема види и го и трудот на Г. Старова: „Договор за вработување или договор за работа – Дилеми во Законот за работни односи на РМ“; *Актуелните прашања за државата и правото на Република Македонија и Руската Федерација* (том 2) – Зборник на трудови на Правниот факултет „Јустинијан Први“, УКИМ и Правниот факултет при МГУ „Ломоносов“; Скопје, 2007; стр. 344-353.

⁵⁴ Иво Пухан: *Римско право II*; Универзитет во Скопје; Скопје, 1961; стр. 73, ф. 22.

Имено, кај *LC operarum* работникот е тој *qui locat* (кој ја пласира својата работна сила) – па токму затоа и тој е „локатор“. Додека, пак, кај *LC operis* нарачателот е тој кој пласира одредена ствар (*res*), со цел врз неа да се изврши одредена работа – па затоа и тој е локаторот. На пример, тој дава вино за превоз (*locat vinum transportandum*); предава облека за крпење (*vestimenta sarcienda*); отстапува локација за куќа која треба да се изгради (*insulam aedificandam*), кадешто материјалот го дава претприемачот и сл.⁵⁵ Разбирливо, со оглед на темата на ова истражување, понатаму ќе се задржиме само на *LC operarum*...

За да ја надминеме оваа доста конфузна терминологија, би требало да го разгледаме прашањето за *етимологијата* на името на договорот – по што, се чини, многу нешта ќе ни станат појасни. *Locatio conductio operarum* потекнува од следниве три латински глаголи:

(а) *locare* = „да поставиш/да изложиш [некаде]/да сместиш [нешто]/да (се) ставиш на располагање [на некој]“. Изведено е од *locus* со значење место/простор (оттука *локација*) - бидејќи работникот, кој е подготвен да работи за некој друг, би требало да е подготвен, по потреба, често да го менува местото на својот престој (*domicilium*).

(б) *conducere* = „да преземеш/да земеш [со себе]/да одведеш/да [ис]користиш“. Впрочем, и во денешниот англиски јазик, кој над ½ од својот фонд на зборови ги има позајмено од латинскиот, зборот *conductor* означува кондуктор/водач/[рако]водител/спроводник/надзорник/(па дури и диригент!?).⁵⁶ А, пак, основата на зборот лежи во *duco/duci/ductum* = [пред]водам, влечам (оттука италијанскиот назив *дуче*, кој е пандан на германскиот *фирер*).

(в) *operare* = доаѓа од *operae* со значење „работа/ангажман/активност/служба/давање [најчесто мануелни] услуги“ т.е. одредени *servici* (англ. *services*) – но, сфатени само како такви (*in abstracto*), без упатување на специфичниот [конечен] резултат што требало да се постигне – бидејќи, во тој случај, би станувало збор за сличниот договор за дело („*opus*“).⁵⁷ Суштинската разлика меѓу овие два мошне сродни договора може да се дефинира како разлика меѓу контрола и одговорност. Така, на пример, дали договорот за поправка на куќа ќе се третира за *LC operarum* или за *LC operis* ќе зависи, во прв ред, од степенот на надзор и контрола што сопственикот на куќата ќе ја има врз спроведувањето на работите. Доколку тој само го определил карактерот и квалитетот („качеството“) на работата што треба да биде извршена, а детаљното спроведување го остава на другата договорна страна – договорот ќе биде *LC operis* (дело); но доколку тој има надзор над текот на работите, било целосен било од време - на време, договорот би бил *LC operarum* (работа).⁵⁸ Овој последен контракт раѓал еден траен однос (*obligationes perpetuae* или *in continuo*) и се склучувал претежно за [домашни/полски]

⁵⁵ D. Stojčević: *Rimsko obligaciono pravo* (kn. II - sv. 2; treće izdanje); Univerzitet u Beogradu & Zavod za izdavanje udžbenika Narodne Republike Srbije; Beograd, 1960; str. 90, f. 17.

⁵⁶ Душан Црвенковски и Бранислав Груиќ: *The standard dictionary (English-Macedonian, Macedonian-English)* – фототипско издание; Култура; Скопје, 2005; стр. 89.

⁵⁷ В. и кај Ante Romac: *Rimsko pravo*; PFZ (biblioteka „Udžbenici i skripta“); Zagreb, 1981; стр. 383.

⁵⁸ Бери Николас: *Вовед во Римско право*; Просветно дело; Скопје, 2009; стр. 182.

работи коишто, во принцип, не барале некаква посебна стручна спрема или некои особени способности и квалификации.⁵⁹

Но, мора да потенцирам дека изразите *locare* и *conducere* не се користени секогаш стриктно и во буквална смисла – туку, често, тоа се правело и „метафорички“ (Шулц/Schulz). А, пак, реномираниот романист и цивилист, професор по римско и споредбено право на неколку светски познати универзитети – Р. Цимерман (герм. Reinhard Zimmermann), во неговото обемно дело *The Law of Obligation – Roman Foundations of the Civilian Tradition* (1990) вели дека работникот, всушност, ги става своите знаења, вештини, способности и услуги на располагање на работодавецот – кој, пак, ги „[пре]зема“, а не ги „одзема“ - односно може само да ги искористи, а не и да ги присвои.⁶⁰ Или, како што луцидно забележува Пухан, работодавачот ги присвојува само „резултатите од работењето“ на работникот, а не и неговиот труд.⁶¹ По ова, всушност, работникот (*locator*) и се разликува од робот (*serv*)!⁶²

Бележите, односно најважните карактеристики и најбитни одлики на овој договор се следниве:

(а) по својата форма тој бил *консензуален*, односно неформален договор⁶³ – но дури по I-от век од нашата ера се склучувал преку обична согласност (*consensus*) на волјите на содоговорувачите. Обврската настанувала во моментот на постигнување на спогодбата, за што бил доволен каков и да било надворешен манифестен знак – изречно (*expressis verbis*), молкумно (*tacite*), преку гласник (*per nuntium*), преку писмо (*per epistolam*) и сл. Оваа негова ослободеност од формализам била поради тоа што животот и секојдневните прилики барале сè голема [ко]оперативност и флексибилност. Но, неговата форма, во праксата не била сек-огаш консензуална – често бил склучуван во свечената и строго-церемонијална форма на *mancipatio – per aes et libram* (од лица *in mancipio*) или во вербалната т.е. усмена форма на стипулација (*stipulatio*).⁶⁴

(б) *синалагматички* договор (*sinalagmaticus* од грч. *συναλλάττειν* = „заемно-давање“) – односно двострано-обврвачки, взаемен, корелативен, реципрочен, онерозен/товарен договор, кадешто и обете страни истовремено се и доверител (*creditor*) и должник (*debitor*), односно каде за сторената престација/услуга следувала контрапрестација/противуслуга.

(в) *obligationes bonae fidei – LC operari-m* спаѓа во групата договори коишто биле заштитени со делувањето на римските правосудни магистрати – преторите (*praetores*), кои биле „принудени“ да ги уважуваат динамичните потреби на економскиот

⁵⁹ Така и: Stojčević: *Rimsko obligaciono pravo* (kn. II – sv. 2; treće izd.); Univerzitet u Beogradu i Zavod za izdavanje udžbenika Narodne Republike Srbije; Beograd, 1960; str. 90 и И. Б. Новицкий: *Римское право (учебник)*; Wolters Kluwer; Москва, 2009; стр. 230.

⁶⁰ Цимерман: *Облигационо право...*; Просветно дело; Скопје, 2009; стр. 384 и 339.

⁶¹ Иво Пухан и Мирјана Поленак - Аќимовска: *Римско право* (IV издание); Правен факултет „Јустинијан Први“; УКИМ; Скопје, 2008; стр. 284.

⁶² А за разликата помеѓу поимите *работник* (доаѓа од старословенскиот збор *раб* = „роб“!?) и *трудбеник* види кај Љ. Цуцуловски: *Марксовата антрополошка критика на капиталот*; Аз-Буки; Скопје, 2007; стр. 112-114.

⁶³ Вениамин Михайлович Хвостов: *Система римского права (Учебник)*; Издательство „Спарк“; Москва, 1996 (по четвртутому изданию 1908 года); стр. 148-149.

⁶⁴ Пухан: *Римско право II*; Универзитет во Скопје; Скопје, 1961; стр. 73.

сообраќај, пред коишто исчезнале здодедниот формализам и крутоста на *obligationes stricti iuris*, кои беа својствени за Старото римско граѓанско право (*Ius civile Antiquum* или *Ius civile Quiritium*), отстапувајќи им место на еластичноста и на слободата при толкувањето на правните правила (*interpretatio iuris*). Тука, преторот, во секој случај (*in concreto*), ја истражувал *causa*-та на делото, односно испитувал што навистина стран(к)ите сакале да постигнат стапувајќи во конкретниот правен однос (т.н. Теорија на волја, наспроти застарената „теорија на изјава“), и какви биле нивните намери, мотиви и интенции, односно дали станува збор за совесни или за несовесни правни субјекти.⁶⁵

Суштинските елементи (essentialia negotii – „есенцијални состојки“) или најбитните составни делови на овој договор, кој воедно биле и негов предмет, без чиешто постоење не би можело да стане збор за егзистирање и на самиот договор, а за коишто обете страни морале да се согласат (*consensus*) – бидејќи во спротивно правното дело се сметало за неважечко, и тоа од ригорозната подгрупа на т.н. апсолутно ништовни дела (*negotia irrita*) - се следниве:

(а) *opera/operae* – корпусот услуги или работи кои треба да се извршат од страна на работникот (*locator*). Сега се поставува основното и клучно прашање – Какви услуги можеле да бидат [из]најмени? А одговорот, кој се наметнува сам по себе, со оглед на распространетиот „сервилен менталитет“ за потчинување, е: само оние, најчесто „тешки задачи“, коишто вообичаено ги вршеле робови (*operae illiberales* – в. подолу). Имено, фразата *operae quae locari solent* буквално значи „[оној] кој служи да биде изнајмен“, и превенствено реферира на трудот на мануелните работници, занаетчиите и артистите т.е. уметниците,⁶⁶ кои биле сметани за „недолични личности“ (*turpes personae*). Но, и покрај pejоративната конотација која ја имал „наемниот труд“ во Рим, тој во текот на целата римска историја - со исклучок, можеби, на најраниот развоен период - бил во- перманентна употреба, и тоа не само кај занаетчиите туку и кај земјоделците. Во римската држава, во време на развиените робовладетелски односи и создавање на градскиот плебс, секогаш постоеле одреден број на ситни земјосопственици коишто, под заштита на законот, буквално биле ограбени од своите доверители, но и понатаму не биле целосно пауперизирани и „пролетеризирани“. Бидејќи поседот кои го имале им бил недоволен за своето одржување и за одржувањето на своите најблиски, наемниот труд им бил како добредојдено дополнување на плиткиот „семеен буџет“. Ова особено било присутно во Северна Италија (*Italia*).⁶⁷ Од друга страна, не секој римски граѓанин имал свои робови (*servi*) или ги немал во доволен број – па, особено за време на сезонските т.е. кампањски работи (пр: косење, жнеење/жетва - *messui*, гроздобер, берба на маслинки

⁶⁵ Пухан и Поленак - Аќимовска: *Римско право* (IV издание); Правен факултет „Јустинијан Први“; УКИМ; Скопје, 2008; стр. 228-229.

⁶⁶ A. Berger: *Encyclopaedic Dictionary of Roman Law* - New Series, Vol. 43, Part 2; The American Philosophical Society; Philadelphia; 1953; p. 567.

⁶⁷ Stojčević: *Rimsko obligaciono pravo* (kn. II - sv. 2; treće izd.); Univerzitet u Beogradu & Zavod za izdavanje udžbenika NR Srbije; Beograd, 1960; str. 88.

и сл.), се служел со наемната работа на своите соседи, познаници и сограѓани- „квирити“ (*quirites*).

(б) *merx/merces/mercedis* [или *pensio* - оттука денешниот назив *пензија*] – цената/наградата/компензацијата/ „наемнината“ која требало да се исплати од страна на работодавецот и која, во почетокот, можела да биде натурална (*in natura*), но подоцна морала да биде изразена во пари (*pretio aestimabilis*) - во СФРЈ се викаше *личен доход*, а денес *плата*.⁶⁸ Но, зачудува тенденцијата присутна во време на Царството т.е. доцната Империја (*Imperia*), кога оваа „плата“ речиси по правило не била исплатувана, туку била давана *in natura*. И покрај тоа што таа била утврдена по слободна спогодба меѓу страните, сепак морала да биде со реална висина (*certa et vera* – „одредена и вистинита“) т.е. било недопуштено да се исплати само „симболична сума“ за сработеното. Со исклучок на *Edictum de pretiis rerum venalium* попознат како *Edictum Diocletiani de pretiis* (Диоклецијановиот едикт за цените - 301 г.н.е.), во Римското право не постојат други прописи што поблиску се занимавале со утврдување на висината на наемнината⁶⁹ – слично како и кај нас, кога најниската (минимална) плата воопшто не е утврдена со ниту еден од десетиците правни прописи - законски и подзаконски акти или колективни договори - кои ја регулираат сложената и суптилна трудовоправна материја!? **Кауфман** (Kaufman) од зборот *merces* ги лоцира изведенките: *mercennarius* = „надничар“ т.е. лице кое работи за дневница и *Mercedonius* = старо, архаично и веројатно неофицијално, народно име на месецот „ноември“ (?) во текот на кој, најдоцна, требало да се исплатат заостанатите дневници,⁷⁰ затоа што се ближела зимата (*hiems*).

Правната положба на тогашните работници се гледа преку нивните права и обврски, коишто *de iure* биле корелативни со оние на работодавачот, а кои произлегувале од вака склучениот неформалистички договор и, всушност, ја сочинувале неговата содржина/материја (*materia*). Работникот (*locator*) бил должен да работи совесно, чесно, посветено и трудољубиво и лично тој, а не некој друг, да го одработи она што се барало од него - според упатствата, насоките и директивите дадени од страна на работодавачот или лицето (*persona physicae*) кое тој ќе го одредел. Овој, пак, како своевидна контрапрестација, е должен да ја плати „цената на чинење“ – која, обично, била одредувана глобално – за целиот договорен период, но била исплатувана седмично или полумесечно (а речиси никогаш месечно, како денес), што значи дека исплатата била *postnumerando* – по истекот на единицата време која била

⁶⁸ Со ЗРО (2005), за прв пат, законски се прецизира од што е составена платата, а тоа е: т.н. *основица* – делот на основната плата, потоа следува т.н. *бонус* – делот за работниот ангажман и успешност, па *додатоците* (чл. 106, ЗРО/05) и, на крајот, *надоместокот на трошоците* во врска со работата (чл. 113, ЗРО/05). Кај нас постои и *lex specialis* за оваа област: *Закон за исплата на платите во Република Македонија* (Сл. весник на РМ - 70/94 и 62/95, 33/97, 50/01, 26/02, 46/02, 37/05, 121/07, 161/08, 92/09). Повеќе кај З. Савески, Д. Апасиев, А. Ковачевски и К. Василев: *Обезвредување на трудот – Анализа на трудово-правната легислатива во периодот на транзицијата*; ДСП „Ленка“ & Rosa Luxemburg Foundation; Скопје, 2010; стр. 33 и 176-187.

⁶⁹ Пухан: *Римско право II*; Универзитет во Скопје; Скопје, 1961; стр. 73.

⁷⁰ Цимерман: *Облигационо право...*; Скопје, 2009; стр. 385, ф. 4.

договорена.⁷¹ Тој бил должен да плати награда и во случај ако работникот, без негова кривица, немал работа во здоговореното „работно време“.

А еве што за овој проблем, но во еден друг случај, пишува **Јаволенус** (Iavolenus Priscus)⁷² изложувајќи ни го антирабoтничкиот став на конзервативецот Сабин (D. 19, 2, 59 – Iavolenus libro quinto Labeonis posteriorum):

Флак се договорил со Марциј, нему [на Марција] да му изгради куќа: откако дел од работата била свршена, дошло до земјотрес на зградата (inaedificatio) се срушила. Масуриј Сабин смета, кога до тоа дошло со природна сила (vis maior) - како што е земјотресот - дека тоа оди на штета на [работникот] Флако.⁷³

Но, според многумина угледни романисти вообичаените случаи на виша сила (*vis maior*) – или како што сликовито се нарекувале *vis cui resisti non potest* т.е. „заканите на небеските сили“, а денес „елементарни непогоди“ или природни катастрофи - начелно, паѓале на товар на работодавачот (*conductor*). Меѓутоа, во реалната практика, работите изгледале понеповолни за работникот, затоа што страните често ставале посебни одредби во договорот на штета на работникот (*locator*) – а сè во име на слободата на договарање. Една таква клаузула е сочувана во текстот на восочните т.н. *Трансилваниски плочи*: „...[q]od si fluor impedierit, pro rata computare debebit“ – ако рудникот бил поплавен, па работникот во него не можел да го одработи делот од времето за кој бил склучен договорот, неговото право на дневницата се намалувало пропорционално.⁷⁴

Исто така, од една епизода која ни ја споменува **Л. Апулеј** (Lucius Apuleius Madaurensis)⁷⁵ во својот прочуен авантуристичко-сатиричен антички роман *Metamorphoseon* или *Asinus aureus* (*Метаморфози/Преображенија/Преобразби*, често преведуван и како *Златното магаре*), дознаваме дека кога работодавачот ќе ги распуштел наемните работници поради тоа што требало да оди на судење (*iudicia*) – тоа, во некоја рака, се сметало за оправдан настан, кој го ослободувал од обврската да им исплати дневница за тој ден. Еве како гласи текстот, кој е само фрагмент од една поголема поучна приказна за една неверна жена и нејзиниот наивен маж, кој по цел ден работел надвор од дома за да обезбеди парче леб, а на кој таа му „набила рогови“, подоцна преземена во Бокачовиот *Декамерон* – нов. 2, ден VII (cf. Apuleius: *Metamorphoseon*; Lib. IX, 6, sq.):

⁷¹ Новицкий: *Римское право (учебник)*; Wolters Kluwer; Москва, 2009; стр. 226 и 229.

⁷² Јаволенус Приск е угледен римски правник од крајот на I и почетокот на II век, кој бил претставник на т.н. Сабинијанска школа, и учител на правникот Јулијан. Интересно е тоа што, ги објавил списите на основачот на конкурентската т.н. Школа на Прокулеанците – Лабео (*Ex Posterioribus Labeonis*). Вршел високи воени и цивилни функции во Далмација, Британија, Германија и Сирија, а бил и проконзул во Африка. Бил член на Трајановиот и на Адријановиот *Consilium*. Негово капитално дело е *Epistulae* (во XIV книги) – кое е обемно користено при изработката на Јустинијановата *Digesta*.

⁷³ Извор: М. Поленак-Аќимовска и Владо Бучковски: *Избор на текстови од Римското право* (IV издание); Правен факултет „Јустинијан Први“, УКИМ - Скопје, 2008; стр. 135.

⁷⁴ *Corpus Inscriptionum Latinarum*, том III, 2, 948 X – наведено кај Цимерман, цит. дело.

⁷⁵ Лукиј Апулеј (II в.) бил познат философ и писател, родум од градот Мадавр, кој се наоѓал во Јужна Нумидија (Африка) т.е. на границата меѓу Нумидија (*Numidia*) и Галатеја (*Galatea*). Потекнувал од богато чиновничко семејство, но уште како момче тие се преселиле во Картагина. Подоцна продолжил со студии во Атина, кадешто и пристапил на школата на платоничарите. Оттука отпатувал на Исток, а следната негова дестинација била Рим – каде се бавел со адвокатура и говорништво. Многумина негови современници, покрај за извонредно учен софист, го сметале и за магесник.

...Господарот кај кој работиме денеска е на суд и не ослободи од работа, но јас сепак се погрижив за [тоа да донесам] ручек [дома]...⁷⁶

Од друга страна, пак, работодавачот (*conductor*) не бил должен да плаќа за она време во коешто работникот (*locator*), дали поради болест или поради своја вина, не бил во можност да работи,⁷⁷ што значи дека институтот *боледување* бил непознат во римското право. Природно, ако работата не била завршена заради грешка (*error*) или случај (*casus*) кој може да му се припише на работникот – тој не би можел да го тужи работодавецот за неисплатениот дел од платата (*merx*). Значи, она што било од значење е дали причината за неизвршување на договорената работа имала свое потекло т.е. се наоѓа во сферата на работникот. Кои инциденти, во овој поглед, се поврзувале со работникот, а кои не – тешко е паушално да се утврди.

А во однос на ова прашање за *распределбата на ризикот (periculum)* кај овој вид договор еве, на пример, што вели познатиот правник **Паул** (*Iulius Paulus*)⁷⁸ – D. 19, 2, 38 пр:

Човекот кој го изнајмува овој труд треба да прима дневница за целиот период – доколку [тој] не е одговорен за неизвршувањето на својата работа.

Оттука, не е далеку од вистината упростувањето, кое го дава **Kaser**,⁷⁹ дека „ризик на работникот“ (*periculum est locatoris*) е тој да нема право на дневница иако мислел дека тој ден ќе работи кај конкретниот работодавач, па не отишол кај друг; а „ризик на работодавачот“ (*periculum est conductoris*) е должноста тој да плати дневница и покрај тоа што тој ден не се работело, бидејќи го сноси товарот од случајното запирање на работниот процес. Во овој случај, ако работникот успеал да се снајде тој ден и да работи кај некој друг работодавач, би имал право на обете дневници – реално сработената и, не по своја вина, пропуштената.

За ова спорно „ризично“ прашање се изјаснил и **Улпијан** (*Domitius Ulpianus*)⁸⁰ осврнувајќи се на некомпетентноста, незнаењето (*ignorantia*) или некадарноста (*imperitia*) на работникот за она што се нафатил да го работи (D. 19, 2, 9, 5 – *Ulpianus libro trigesimo secundo ad edictum*):

Целзо пишува, во осмата книга на Дигестите, дека неумењето (imperitia) треба да се смета за вина – па затоа, оној кој ќе ги преземе телињата за да ги

⁷⁶ Лукиј Апулеј: *Златното магаре* (или *Метаморфози*); Култура; Скопје, 2003; стр. 214.

⁷⁷ Stojčević: *Rimsko obligaciono pravo* (treće izdanje); Univerzitet u Beogradu & Zavod za izdavanje udžbenika NR Srbije; Beograd, 1960; str. 90.

⁷⁸ Јулиј Паул (180 - 227) е еден од најпознатите класични јуриспруденти, кој подоцна, во периодот на Посткласичното (империјално) римско право, спаѓал во авторитетниот *luris auctores* (т.н. „Сенат на мртвите правници“). Бил член на царскиот совет (*Consilium principis*) на императорите Септимиј Север и Антониј Каракала, соработник на Папинијан и *praefectus praetorio* за време на Александар Север - чијшто помошник на таа функција, по сè изгледа му бил познатиот Улпијан. Паул спаѓа меѓу најплодните правни автори – неговиот опус опфаќа преку 320 книги, па не е ни чудо што 1/6 од Јустинијановите *Digestae* се состојат токму од негови фрагменти.

⁷⁹ Наведено кај Цимерман: *Облигационо право...*; Скопје, 2009; стр. 386, ф. 9.

⁸⁰ Димициј Улпијан е еден од најугледните правници од т.н. Класичен период на римското право – II и III век. Роден е во градот Тир – Феникија (*Fenicia*), но мошне млад дошол во Рим кадешто и се школувал. Бил Папинијанов помошник (*assessor* - исто како и Паул), за време на владеењето на Септимиј Север и Каракала. Во 222 година Александар Север, откако претходно го помилувал, го поставил за *praefectus praetorio*. На оваа должноост и починал, шест години подоцна (228 год.), кога го убиле неговите потчинети војници - преторијанци. Бил прилично плоден правен писател и неговиот опус опфаќа околу 280 книги коишто, мошне често, се користат во *Јустинијановата кодификација*, кадешто дури 1/3 од текстот на *Digesta* се состои од негови извадоци.

пасе или [облеката за] да ја среди односно исчисти, одговара за небрежност (*culpa*) – па сè она што ќе го стори поради неумеење се смета за небрежност (*culpa levis*), бидејќи тој ја преземал работата изјавувајќи дека е веит во она што го работи.

Оттука, можеме да заклучиме дека кај овој договор, субјектите во поглед на вината одговарале до висина на *culpa levis in abstracto* (апстрактна лесна небрежност) – односно, морале да се однесуваат умешно и спретно, согласно стандардот на *bonus pater familias* – т.е. со потребното и должно внимание на „добар домаќин“ /грижлив [мало]стопанственик.

А, пак, во поглед на материјалната одговорност на работникот за штетата којашто тој ќе му ја причини на трето лице,⁸¹ се применуваше и сè уште се применува доктрината на директна одговорност на работодавачот кон третото лице кое претрпело штета (*culpa in eligendo* – „одговорност за погрешен избор на работници“), а потоа тој имаше право на регрес т.е. рефундација од страна на работникот-штетник. Значи, логиката кај овој поострен облик на небрежност е многу едноставна: се зема дека за сета штета (*omne damnum*) што произлегла од ангажирањето „неспособен/несоодветен“ работник кривицата ја сноси самиот работодавач кој и го ангажирал, бидејќи се претпоставува дека тој бил немарен при самиот избор. За илустрација еве два соодветни казуистички примера од Јустинијановата кодификација:

D. 9, 2, 27, 9 – Ulpianus libro octavo decimo ad Edictum:

Ако робот, кој е лојач на закупецот, засне крај печката на полската куќа изгоре - тогаш, пишува Нерациј, закупецот одговара според договорот за закуп (*locatio conductio rei*), ако бил невнимателен при изборот на своите слуги [работници]...

D. 19, 2, 27, 7 – Gaius⁸² libro decimo ad Edictum provinciale:

⁸¹ Кај нас е предвидено дека „ако работникот на работа или во врска со работата намерно или од крајно невнимание му предизвика штета на трето лице, работодавачот е должен на тоа лице да му ја надомести штетата, а работникот е должен да ја надомести штетата на работодавачот“ (чл. 156, ст. 5 од ЗРО/05 – Пречистен текст). А со ЗРО (2005) за прв пат експлицитно се предвиде можноста за т.н. *паушално обесштетување*, но само во ситуација кога утврдувањето на висината на штетата би предизвикало несразмерни трошоци и само под услов случаите на штетните дејствија на работникот и висината на паушалот да се претходно определени со колективен договор (чл. 157, ЗРО/05). А, пак, во делот на материјалната одговорност на работодавачот, симпатично е тоа што со ЗРО (2005) е избришана експлицитната одредба којашто предвидуваше дека, доколку, во рок од 15 дена од конечност на одлуката, работодавецот и работникот не се спогодат за надоместок на штетата, којашто му е предизвикана на работникот, тој има право – со тужба, да бара *надомест на штетата* пред надлежниот суд (чл. 112, ЗРО/03 – Пречистен текст).

⁸² Гај бил прилично непознат правник во времето во кое живеел – средината на II в., иако подоцна стекнал огромна популарност. Тој е своевидна енигма во правната историја – не му се знае ни вистинското име, ни потеклото, ниту занимањето. Иако не поседувал *ius respondendi* (право на одговор) *Lex citationis* го вбројува меѓу петтемината *luris auctoritatis*. Најпознато Гаево дело е *Institutiones* во четири книги, коешто подоцна ќе стане обрзец за Јустинијановите *Институции*. Ракописот на ова капитално дело е пронајден сосем случајно, од страна на Нибур (Niebuhr) – во 1816 г. Тој го пронашол на еден палимпсест во каптолската библиотека во Верона; а одредени празнини кои не можеле да се прочитаат се пополнети со делови од еден папирус од Египет, откриен во 30-те години на XX век. Ова Гаево дело е особено значајно затоа што тоа е единственото комплетно сочувано дело на класичните јуриспруденти кое, во непроменет облик, стигнало до нас. Исто така, за некои прашања (како, на пример, за римската легисакциона постапка) *Institutiones* ни се единствениот извор! Останати негови дела се: *Коментар на Законот на 12 таблици*, *Коментар на преторскиот едикт*, неколку монографии, како и спорното дело *Res quotidianae (sive Aureae)*.

Ако некој здоговорил дека ќе пренесе столб, па - за времето додека тој бил подигнат, превезуван или истоварен - тој се скрши, тој ќе [си] одговара за таквиот ризик ако постои невнимание на негова страна или [пак] кај лицата со чија работа се користел. Невнимание нема ако е преземено сè она за што би водел грижа многу внимателен човек; тоа, исто така, треба да се сфати и во случај кога неко здоговорил дека ќе превезе бочви или греда, а може да се примени и на останатите ствари (res).⁸³

Понатаму, во однос на т.н. ноќна [сменска] работа, веќе споменатиот Паул (Paulus) во своите Сентенци/Мисли (Sent. 2, 18, 1) вели:⁸⁴

Homo liber, qui statum suum in potestate habet, et peiorare eum et meliorem facere potest: atque ideo operas suas diurnas nocturnasque locat.

Слободниот човек, кој самиот себеси си е господар (persona sui iuris) може својата положба и да ја влоши и да ја подобри – па, според тоа, може да ја изнајми својата работна сила - и по ден и по ноќ.⁸⁵

А, пак, во поглед на прашањето за т.н. хранарина – историските правни документи се дефицитарни.⁸⁶ Но, затоа, на помош ни доаѓаат литературните извори (fontes). Имено, споменатиот Апулеј ни дава една интересна епизода која, индиректно, нè упатува на заклучок дека работодавецот е тој кој им дава јадење на работниците кои тој ги ангажирал. Но, само откако ќе ја прочитаеме оваа секвенца ќе видиме за каков квалитет на исхрана станува збор!? Имено, приказот вели дека кога група овчари го фатиле магарето (asinus), кое претходно им избегало, вака му рекле на едно овчарче (cf. Apul.: *Metamorphoseon*; Lib. VII, 22, sq.):

Ајде ти момче, отсечи му ја веднаш главата и фрли му ги цревата на нашите кучиња (canis), а сето друго месо зачувај го за ручек [со каша] на работниците; кожата ќе му ја посинеме со пепел и ќе ја иштавине, па ќе им ја однесеме на газдите и лесно ќе ги убедиме дека дошол некој волк (lupus) и го заклал.⁸⁷

Во контекст, пак, на проблематиката за *престанок на „работниот однос“*, оправдано се поставувало прашањето: Каков бил ефектот на смртта (mortis) на договорните страни врз ваквиот вид договор т.е. врз неговото натамошно опстојување во правниот промет? Основно правило било дека смртта на работникот (locator) секогаш го раскинувала договорот, но не секогаш и смртта на работодавецот (conductor).⁸⁸ Па така, доколку работата не била сосема лична (intuitu personae – „строго

⁸³ М. Поленак-Акимовска и В. Бучковски: *Избор на текстови од Римското право* (IV издание); Правен факултет „Јустинијан Први“, Скопје, 2008; стр. 110.

⁸⁴ *Ibid.*; стр. 135.

⁸⁵ Во РМ, со измената на ЗРО (2005) од август 2008, се избриша изречната забрана која предвидуваше дека работникот во ноќна смена смее да работи најдолго една недела (в. чл. 11, ЗИДЗРО/авг.08)!? Од друга страна, пак, со основниот ЗРО (2005) во делот на посебната заштита на т.н. „ранливи категории“ работници, се утврди општа забрана на ноќната работа за малолетници (чл. 175, ЗРО/05); како и забрана на прекувремената и ноќната работа за категоријата „постари работници“: над 57 години старост - за жени и над 59 години - за мажи (чл. 180, ЗРО/05).

⁸⁶ Кај нас, со втората измена на ЗРО (2005), онаа од декември 2008, се определи максималниот износ на хранарината и патарината којашто можат да ја добиваат работниците – имено, трошоците за исхрана можат да изнесуваат најмногу до 20% од просечната „нето-плата по работник“, исплатена во претходната година; а, пак, трошоците за превоз – во висина на стварните трошоци во јавниот сообраќај (чл. 4, ЗИДЗРО/дек.08).

⁸⁷ Л. Апулеј: *Златното магаре (Метаморфози)*; Култура; Скопје, 2003; стр. 181.

⁸⁸ Со носењето на нашиот нов ЗРО (2005) се воведоа одредени несудбински промени кај дотогашните пет основи за престанок на работниот однос. Имено, тие беа преименувани во *Начини за престанување на*

персонална“) смртта на кондукторот-работодавец не го прекинувала договорот и неговите универзални наследници (*heres*) – без оглед дали се тестаментални или интестатски т.е. законски – биле обврзани со него сè додека не го раскинат, односно можеле да бидат тужени за неисплатените дневници, согласно принципот на процесна сукцесија (*successio*).⁸⁹

А еве еден друг класичен текст на Улпијан (Ulpianus) – D. 19, 2, 19, 9 кој се однесува на истата тема:

Кога писарот (scriba) ја изнајмил својата работа и неговиот работодавец потоа умрел, императорот Август заедно со божествениот Север одговараат со рескрипт (rescripta) на барањето на писарот, со овие зборови: 'Бидејќи наведуваш дека [ти] не си одговорен за необезбедувањето услови за твојата работа... правично (aequitas) е ветувањето [за дневницата] од Договорот да биде исполнето – ако, во текот на годината за која станува збор, не си примил дневница од никој друг'.

Во поглед, пак, на останатите начини на престанок на работниот однос – особено е впечатлив недостатокот од било каква заштита од т.н. општествено неоправдано отпуштање од работа, кој според Т. Хоноре (Tony Honoré: *The Quest for Security - Employees, Tenants, Wives*; 1982) е еден од основните интереси на современото трудово право насекаде низ Европа и светот, но за жал не и кај нас во Р. Македонија.⁹⁰ Институцијата известување за престанок на односот била непозната во Римското право, што практично значело дека договорот *LC operarum* престанувал, најчесто, со истек на времето за кое е склучен (*temporaria*), Се чини дека и кај овој договор постоела можноста за т.н. прекутно продолжување (*relocatio tacita*).

Ако, пак, времето односно рокот на важење (*dies/tempus/tempore*) не бил точно прецизиран (т.н. *contractus sine die*), договорот можел да биде прекинат т.е. еднострано раскинат во било кое време, од било која страна – и тоа без отказан рок,⁹¹ што веќе е можно и кај нас во РМ.⁹² На пример, работникот можел да го откаже договорот (денес наречен чин на „оставка“) кога работодавачот не се придржувал кон договорените услови – најчесто за видот, обемот, времето и тежината на работата. Работодавачот, пак, бил овластен да го раскине договорот (денес чин на „отказ“) поради: недостиг на работа, неумешност, недисциплина или поради болест на работникот, како и поради

важноста на договорот за вработување и беа проширени на вкупно седум случаи, од кои за нас се интересни вториот и третиот: „(2) со смрт на работникот или на работодавачот-физичко лице“ – пр. трговец-поединец и др.; „(3) поради престанување на работодавачот, согласно со закон“ – пр. стечај, ликвидација и сл. (чл. 62, ЗРО/05).

⁸⁹ Andrew Borkowski LLB & Paul du Plessis PhD: *Textbook on Roman Law* (3rd ed.); Oxford University Press; 2005; p. 279.

⁹⁰ За перманентното, драстично и, на моменти, нехумано намалување на правата на оние лица кои ќе бидат прогласени за технолошки вишок, особено кај најнепопуларните а често користени „колективни откази“, види ја цитираната студија на Савески, Апасиев, Ковачевски и Василев: *Обезвреднување на трудот...*; ДСП „Ленка“ & RLF; Скопје, 2010; стр. 38-45.

⁹¹ Така и Новицкиј: *Римское право*; Wolters Kluwer; Москва, 2009; стр. 229.

⁹² Имено, во 1995 година, со првата измена на ЗРО (1993), седум дотогашни причини за отпуштање со отказан рок беа трансформирани во *основи за отпуштање без отказан рок* (чл. 2, ЗИДЗРО/95). Со истата оваа измена дојде и до преполовување на максималната *должина на отказниот рок*. Имено, ако според ЗРО (1993) работникот имаше право на отказан рок од еден до шест месеци (чл. 121, ЗРО/93), од 1995 тој има право на отказан рок најмногу до три месеци (чл. 3, ЗИДЗРО/95). Повеќе кај Савески, Апасиев, Ковачевски и Василев: *Обезвреднување на трудот...*; „Ленка“; Скопје, 2010; стр. 35-36.

која било друга „оправдана причина“ која не била спротивна на принципите *ex fide bona*.⁹³

Оваа колизија на интереси неминовно, во праксата, доведуваше до латентни незадоволства, но и отворени судири кои беа санкционирани преку *arbitrium boni viri* (De Robertis: *Rapporti di lavoro nel diritto romano*, 1946 – цит. сп. Стојчевиќ). Тука, претходникот на денешните „работни спорови“,⁹⁴ како посебен вид судска, граѓанска и парнична постапка, го наоѓаме во римските тужби од групата *actiones bonae fidei* - наречени *Actio locati (ex locato)* - случај кога активно легитимирана странка во парница/тужител е работникот, а пасивно легитимирана странка/тужен е работодавачот и спротивната *Actio conducti (ex conducto)* - кога тужител е работодавачот, а тужен работникот. Во обата случаи основ за тужбата бил договор за *locatio conductio* – независно што тој содржел (*res, opus, operae*).⁹⁵

Римското право, првенствено, било процесно (формално/тужбено) право, односно се развивало под т.н. процедурална закрила. Практичните Римјани имале „систем на тужби“, а не како современите правни системи кои имаат „систем на права“ сфатени во субјективна смисла (англ. rights). Тие, со потполно право, велеле: „*Ubi remedium - ibi ius* – Каде има тужба, таму има право!“ Оваа римска идеја-водилка повторно воскресна кон крајот на XIX век, под влијание на англо-американската правна традиција во правецот на т.н. *правни реалисти* (бискупот Бенџамин Ходли, Оливер В. Холмс, Џон Чипмен Греј, Џером Френк и др.). Претставниците на оваа школа акцентот го ставаат на значењето и креативноста на судовите и судиите при креирањето на правото, како „секундарни законодавци“. Спротивно на нив, денешните правни позитивисти, од кои за жал голем дел постојат и во нашата академска средина, оваа ситуација ја имаат превртено наопаку и велат: „*Ubi ius - ibi remedium* – Каде има право, таму [треба да] има и тужба“!? Значи, ако еден римски јуриспрудент, со помош на нашата фантазија, го телепортираме во нашево совремие, гледајќи го овој фарисејски правен галиматијас, можеме да претпоставиме дека би рекол приближно нешто вакво: „Мене не ми е битно тоа што Уставот на Вашата држава, ми гарантира одредено право, ако тоа право

⁹³ Пухан: *Римско право II*; Универзитет во Скопје; Скопје, 1961; стр. 73.

⁹⁴ Кај нас има и посебен Закон за мирно решавање на работните спорови (Сл. весник на РМ, 87/07) - кој почна да се применува од 2008, и којшто, за жал, не наиде на добар одзив во праксата бидејќи, во процесот на хармонизација, само несмасно беше препишан од европските директиви. Овој Закон (2007) ги подели работните спорови на две главни групи: 1) *колективен спор* кој настанува во три случаи: (а) по повод склучување, измена, дополнување или примена на колективен договор; (б) остварување на правата на синдикално организирање и (в) правото на штрајк. Помош во овој спор, со цел склучување спогодба, дава „помирувач“ (чл. 16 - чл. 28 од ЗМРРС/07); и 2) *индивидуален спор* којшто настанува само во следниве два случаја: (а) по повод откажување на договор за вработување и (б) неисплата на најниската плата. Лицето кое одлучува за предметот кај овој тип спорови се нарекува „арбитер“ (чл. 29 - чл. 36 од ЗМРРС).

⁹⁵ Со новиот Закон за парничната постапка (Сл. весник на РМ - 79/05 и 110/08, 83/09) воведен е институтот *максимално траење на постапката*, којшто е добар, но сосем редок споредбеноправен процесен институт – а сè со цел зголемување на ефикасноста и намалување на одолговлекувањето на судската постапка до недоглед. Интересно е да напоменеме дека државата Р. Македонија веќе има изгубено неколку работни спорови пред Европскиот суд за човекови права во Стразбур (Франција), и тоа токму поради повреда на начелото на „судење во разумен рок“ гарантирано во чл. 6 од ЕКЧП – пр. *Нешевски vs. РМ* (Жалба бр. 14438/03, Пресуда од 24.IV.2008); *Ѓозев vs. РМ* (Жалба бр. 14260/03, Пресуда од 19.VI.2008); *Димитриева vs. РМ* (Жалба бр. 16328/03, Пресуда од 6.XI.2008); *Димитриевски vs. РМ* (Жалба бр. 26602/02, Пресуда од 18.XII.2008) и др.

јас не можам практично да го заштитам пред суд – затоа што немам пари да ги платам скапите судски такси, како и лукавиот противнички адвокат“!⁹⁶ Значи тужбата, како средство, е *primus*; а правото, како цел, е *secundus* (никако обратно), оти само преку средството можеме да стигнеме до целта – тоа е логиката која провејува во праксата на римските племенити јуриспруденти, од кои најумните беа образовани во духот на природното право (*Ius naturale*), а не во духот на бедниот позитивизам (*Ius positivum*), и кои им дадоа „лекција по право“ на сите антички, средновековни и современи народи.

Оттука, ако во Рим немало парничење, во духот на принципот *bona fide* (во буквален превод „добра верба“ или, поинаку, „совесност и чесност“) - не можело да се развие ниту објективно (материјално) право, бидејќи уредувањето на овие правни правила било *cura posterior*! А работниците од пониските класи, реално, немале ниту средства, ниту, пак, знаење да се обратат за правно мислење до правните советници (*iurisconsultas*). Затоа, пролетерите-надничари од сиромашните римски гета немаат место во правните одлуки, и покрај нивната „нумеричка супериорност“ (Б. Фриер) во градот. Овој, како и мноштво други фактори, исто како и денес, ги одвраќале луѓето од ефикасно искористување на ефективен, редовен или вонреден, правен лек (*auxilia*). Според зборовите на **Фриер** (Bruce W. Frier):

Веројатно, на припадниците на пониските класи, не им било познато ниту правото – на тие, исто така, биле и жртви на социјалната структура која, не само што била прекумерно пирамидална во нејзината распределба на богатство и влијание – туку била и врзана со груби општествени конвенции...⁹⁷

Истиот овој синдром, од канцерогена (малигна) провиниенција, е присутен и во Македонија кадешто, во сферата на трудовото право, погледнато од еден аксиолошки дискурс, цути енормна правна инфлација и правна несигурност. Имено, кај нас постојат случаи на секоегодишно менување на носечките закони кои треба да се „столбови“ на оваа мошне сензитивна егзистенцијална област, и тоа по неколку пати; а, од друга страна, не тече паралелен процес на редигирање и изготвување на пречистени законски текстови на закони кои се рогирани (изменети и/или

⁹⁶ Токму за темата недостапност на судскиот ситем поради финансиски причини, на 12 мај 2009, Асоцијацијата „Magna Carta“ и Клубот на оратори „Forum oratores“ – на Правниот факултет „Јустинијан Први“ во Скопје организираа стручна трибина на тема: *Правда за сиромашните*. Заклучоците на шестемината учесници од разни државни, образовни и невладини организации беа дека ако, во најскоро време, не се стори ништо во менување на крутата и противуставна судска практика во поглед на наплатата на судските такси, нашиот правен систем се заканува да дегенерира во *тимократија* – како „ситем-копиле“ на демократијата и олигархијата, односно како вонбрачно дете на квази-демократија и профит! Поразително е сознанието дека македонските судии, дури и оние од повисоките судови, образовани во духот на правниот позитивизам, не ја следат ниту судската практика на Европскиот суд за човекови права при Советот на Европа (Стразбур) – која јудикатура е задолжителна за сите полноправни земји-членки, меѓу кои е и нашата. Имено, Судот со пресудта *Креуз vs Полска* 28249/95 од 29.V.2001 (www.coe.fr), веќе го санкционираше прекршувањето на човековото неприкосновено „право на суд“ за сметка на правото државата да си ги наплати судските такси. ЕСЧП, во точка 52 од својата конечна и мериторна одлука, го појаснува ова право и вели: „Овој Суд смета дека е бесмислено Конвенцијата да регулира како да тече постапката за да биде правична, брза и сл. – доколку, претходно, не го обезбеди круцијалното право на суд. Правото на државата да ги наплати таксите не може да биде поважно од правото на [пристап до] суд!“ (зат. цит.).

⁹⁷ Цит. сп. Цимерман: *Облигационо право...*; Просветно дело; Скопје, 2009; стр. 349.

дополнети) и по повеќе од десетина пати⁹⁸ – што го прави неверојатно тешко пливањето во ова длабоко „море од закони“ дури и од страна на дипломираните правници, а пак за неупатените и правно неуки работници снаоѓањето, навистина, е „невозможна мисија“.

Но ретко кој од римските, слично како и денешните наши, судии посветувал внимание на реалноста на „*потчинетоста која сирка зад фасадата на договорната еднаквост*“ (Paul Davies & Marc Freedman: *Labor and Law* на Kahn-Freund; 3rd ed., 1983; p. 36 – цит. сп. Цимерман) па, како резултат на божемната, правно неограничена, „*слобода на договарање*“ (*libera voluntas*) овој однос меѓу работникот и работодавачот се третираше како чиста договорна облигација (*contractus*) во којашто сосем слободно пристапиле сосем рамноправни луѓе!? А, нели, „*Pacta sunt servanda – Спогодбите мора да се почитуваат*“ – па дури и кога тие (легално) експлоатираат! А, во контекст на отсуството на правна или законска контрола врз содржината на договорот, Шулиц (Schulz: *Principles*) го врти погледот кон т.н. „*вонправни ограничувања*“ на слободата на договарање, кои навистина постоеле – кога вели:

Потребата на Римјанинот за слобода, [нужно] бара ограничување [во степенот] на создавањето и прифаќањето на правните принципи – поради бројот и моќта на 'вонправните ограничувања'. Римјаните биле заплеткани во мрежа од такви ограничувања, чија замрсеност и сила тешко може да ја замислат изолираните битија на модерните времиња.

Значи, во Рим сè уште не беше испрофилиран ставот дека „слободата на договарање“ или т.н. автономија на волјата (*voluntas*) не смее да стане инструмент за доминација (*dominatio*), туку има и своја социјална функција (*socialisatio*). Во овој контекст, светски познатиот брилијантен основоположник на „научниот анархизам“ – П. Кропоткин (рус. Пјотр Ѕ Кропоткин),⁹⁹ токму во врска со култот на неприкосновената слобода на договарање, во својот извонреден етички памфлет *Апел*

⁹⁸ Таков е, на пример, случајот со Законот за вработување и осигурување во случај на невработеност (Сл. весник на РМ - 37/97 и ЗИД 25/00, 101/00, 50/01, 25/03, 37/04, 4/05, 50/06, 29/07, 102/08, 161/08).

⁹⁹ Петар Кропоткин (1842 – 1921) е роден како принц во прочуено воено руско семејство. Ја напуштил блескавата иднина (место во царска служба, по што би станал генерал, а потоа и управител на провинција) и се придружил на припростата регимента на амурските Козаци. Овој подоцнеж автор на делото *Анархокомунизам*, веќе бил приврзаник на либералните реформи, па при неговиот службен престој во Сибир, прва задача му била да известува за затворите и рудниците за сол. Тоа искуство му овозможило да ја сфати природата на автократското владеење! Таму се запознал со многу политички затвореници, романописци и поети, како и со Прудоновите идеи – па, набрзо, ја напушта војската и се запишува на Универзитетот во Петроград. Откако сфаќа дека неговиот интерес не е кариерата во руското Географско здружение отпатувал во Цирих, потоа во Женева и на крај во Јурските Планини - седиштето на чистиот анархизам. По враќањето во Русија, Кропоткин започнал со илегални активности меѓу работниците во Петроград. Бил уапсен и затворен, 1874, а две години подоцна успеал да побегне - и, повторно, се вратил во Јурските Планини. Набрзо влегол во потесниот круг на анархистичкото движење и следните години ги поминал во патувања низ Западна Европа како агитатор и организатор. Бил прогонет од Швајцарија, по што се преселил во Франција, каде бил уапсен и осуден на тригодишна казна затвор. Поради лошото здравје бил пуштен на слобода и наредните години ги поминал во Англија. Во 1917 се вратил во Русија, кадешто бил дочекан како голем револуционер. Набрзо се нашол во отворен судир со Ленин и Бољшевиците. Умира 1921, а неговиот ковчег го следи километарска колона од ожалостени симпатизери низ улиците на главниот град. Со црвени букви на црно (анархистичко) знаме некој напишал: „Таму каде што има власт нема слобода!“.

до младите, во делот посветен на правниците - оправдано ја наведува следнава морална дилема – кога вели:

Дали ќе застанеш зад тоа парче интриганство кое се состои во тврдењето дека постои 'слобода на договорање', или ќе ја задржиш правичноста (н.з. aequitas) - според која договорот направен помеѓу човек кој ручал добро и човек кој го продава својот труд за гола егзистенција, помеѓу силниот и слабиот, не е воопшто договор... Која страна ќе ја одбереш - на законот (lex), а против правдата (iustitia); или на правдата, а против законот!?(...) Понатаму, тој, поентира:

...Ако размислувааш наместо да го повторувааш она што си го научил [на факултет]; ако го анализираш законот и ги симнеш матните фикции во кои е завиткан со цел да ги прикрие своето вистинско начело - а тоа е 'правото на посилниот', и содржината која отсекогаш била причина за сите тирани кои се истуриле врз човештвото низ неговата долга и крвава историја - кога ќе го разбереш ова, твојот презир кон правото ќе биде навистина длабок. Ќе разбереш дека да бидеш слуга на 'пишаниот закон' (ius scriptum) значи да се поставиш себе си во опозиција со 'законот на совеста', и да тргувааш на погрешна страна. И поради тоа што оваа борба не може да трае вечно, или ќе ја замолчиш својата совест и ќе станеш подлец, или ќе расчистиш со традицијата, и ќе работиш со нас на целосното уништување на сите неправди - економски, социјални и политички. Но, тогаш ќе бидеш Социјалист, ќе бидеш Революционер...

Во поглед на прашањето за *опсегот на примената* на овој круцијален и специфичен договор – попатно го нотиравме фактот дека тој, во голема мера, имаше ограничена примена и се однесуваше само на мал сегмент од римскиот „пазар на труд“. Историјата на овој договор е замаглена со скудноста на правни извори (*fontes iuris*), но несомнено е дека тој се појавил прилично рано – иако, можеби, во релативно стеснет обем. Недоволната афирмација на овој вид договор, кој гледано од денешен аспект е од исклучително значење, не би требало – како израз на нашите предрасуди - веднаш да ја бараме во некакви „злобни капиталистички сплеткарења“ (Цимерман), туку да ја лоцираме во испреплетеноста на следниве групи фактори кои, несомнено, влијаеле врз општествената евалуација на трудот:

1) *Малата почит за трудот во римското општество*: моделот *otium cum dignitate* (Cicero: *Pro P. Sextio oratio*; XLV) беше идеалот на римската аристократија. Меѓу високите ешалони на римското - како, впрочем, и на секое [мало]граѓанско општество - се сметаше за недолично, срамно и несоодветно да се работи за „надница“. Вистинскиот „нобил“ (благороден човек) не ги изнајмувал своите професионални услуги според договор за *locatio conductio*! Ставовите на високата класа, застапувана од т.н. Партија на оптиматите (в. подолу), најсуштински ни ги дава токму нејзиниот претставник М. Т. **Кикерон** - Marcus Tullius Cicero¹⁰⁰ (*De officiis*; 1, XLII, 150 sq.), во I в.п.н.е.:

¹⁰⁰ Марк Тулиј Кикерон (106 – 43 г.п.н.е) важи за прво име во римското, и во целокупното античко, па и светско беседништво. Со право, уште неговите современици, го сметале за „*Disertissime Romuli nepotum* - најречитиот од потомците на Ромул“ или за „*Rex eloquentiae* - Крал на говорништвото“. Уште од младоста учел философија, реторика и јуриспруденција од врвни учители во и надвор од Рим. Бил приврзаник на републиканското уредување, а го знаеме како државник и голем патриот, како *homo novus* кој успеал

Inliberales autem et sordid quaestus mercennariorum omnium quorum operae, non quorum artes emuntur: est enim in illis ipsa merces auctoramentum servitutis... Opificesque omnes in sordid arte versantur: nec enim quicquam ingenuum habere potest officinal, minimeque artes eae probandae quae ministrae sunt voluptatum: Cetarii, lanii, coqui, fartores, piscatores ut ait Terentius; adde huc, si placet, unguenarios, saltatores totumque ludum talarium.

Кога станува збор за занаетите и за другите начини на печалење – едни се сметаат за благородни, други за долни – барем така нè подучиле постарите. Пред сè, не се одобруваат оние начини на печалба кој предизвикуваат омраза кај луѓето – како, на пример, оние на цариниците и лихварите. Неблагородна и валкана е работата на наемните работници, а и на сите оние од кои се купува труд а не знаење – во нив, платата е всушност гаранција за ropство! За валкана се смета и работата на оние кои ќе купат нешто од трговците, а потоа веднаш него го продаваат – тие, кога не би мамеле, не би дошле до никаква добивка; а, бездруго, нема ништо посрамно од измамата (*dolus malus*). Сите мајстори се вплеткани во валкани работи; имено, во една работилница не може да има ништо благородно! Сепак, најмалку треба да се одобруваат вештините кои се слугинки на насладите, или како што вели Терентиј: ‘рибари, месари, готвачи, колбасари, трговци со риба’.¹⁰¹ Тука, ако сакаш, додај ги и трговците со масла, танчерите и сите сопственици на коцкарници.¹⁰²

Но, не треба да заборавиме дека овде станува збор, првенствено, за ставови на „високата (елитна) класа“. Додека пак, во редовите на „средната класа“, како на пример занаетчиите (*faber*) и трговците, преовладувало многу попозитивно гледиште за трудот (*labor*). За ова, всушност, дознаваме и од многу пронајдени надгробни споменици и натписи (в. кај *De Robertis: Lavoro*). Но, дури и со ваквата еуфемизација – не треба да го испуштиме од предвид фактот дека многу земјоделци, занаетчи и работници само технички биле слободни – а, всушност, нивната реална ситуација беше напалу сервилна, односно полуропска. Овие плебејци, за целиот свој живот, беа под перманентен притисок на своите богати и алчни соседи – за што сведочи и една епизода дадена од страна на **Апулеј** (*Apuleius: Metamorphoseon; Lib. IX, 35, sq.*). Секоја сличност со денешните локални „шерифи“ е свесна и намерна:

*...Покрај таа мала кукарка се наоѓале големите и плодни ниви на некој млад, богат и моќен сопственик од угледно семејство (*familia*), кој ја злоупотребувал славата на своите претци (*ascendentes*) и бил склон кон интриги, а во градот можел [неказнето] да прави што сака. Тој човек непријателски се однесувал и ја користел немаштитијата на својот скромен сосед: му го убивал добитокот, ги терал своите волови и му ги газел посевите уште пред да созреат. Откако му ја уништил сета летнина, сакал да го набрка од неговиот скромен имот, па повел судски спор околу меѓата (*finis*) и го барал сиот имот за себе. Лишен од сè што имал, заради алчноста на богатиот сосед, селанецот со својата скромност посакал, од сиот свој имот, да задржи барем парче земја доволно големо колку за да го погребат на него...*

извонредно брзо да стекне углед на влијателен римски граѓанин, па дури ја добил и титулата „*Pater patriae* - Татко на татковината“. Но подоцна е протеран од Рим. Бил проскрибиран и убиен, на 63 годишна возраст, од страна на својот колега Марк Антониј (*Marcus Antonius*). Зад себе оставил огромен творечки опус во областа на филозофијата, политологијата, реториката и етиката.

¹⁰¹ В. Терентиј: *Евнх*, 257.

¹⁰² М. Т. Кикерон: *За должностите*; Магор (поредица „Монади“); Скопје, 2005; стр. 101-102. За посочениов пасус Сордид вели: „Ова [навистина] се [мошне] силни зборови“!

Но, приказната продолжува, овој „локален моќник“ се разжестил и, полн со гнев ги нас’скал овчарските кучиња кои ги распарчиле присутните сведоци (*testes*). По ова, немоќниот и сиромав селанец, го изрекол следново проклетство:

*Насладувај и се на гибелта на целото наше семејство и засити ја твојата ненаситна жестина со [нашата] крв... Но знај, без разлика колку имоти ќе им одземеш на сиромавите, сепак ќе мораш [бесконечно] да ги шириш границите на својот имот, оти секогаш ќе имаш некого за сосед.*¹⁰³

Од друга страна, пак, дури и кај високите класи т.е. богаташите (*nobilitas*), не секој тип на труд и мануелна работа (*operae*) беше презиран. На пример, повторно **Кикерон**, во истото цитирано дело *За должностите/За задачите* (*De officiis*; 1, XLII, 151 sq.) вели:

Omnium autem rerum ex quibus aliquid adquiretur nihil est agricultura melius, nihil uberius, nihil delcius, nihil homine, nihil libero dignius.

*Од сите работи од коишто може да се стекне некаква добивка – ништо не е толку добро, ништо не е толку плодносно и ништо не е толку пријатно и толку достоинствено за слободниот човек, како што е земјоделството (*agricultura*).*¹⁰⁴

Човек само треба да се присети на онаа анегдота за еден републикански државник кој бил повикан од „орање“ за да сфати дека земјоделието (*agricultura*), во Рим, имало посебен статус (cf. Плиниј: *Historia naturalis*, XVIII sq.; како и Цицеро: *Cato Maior de de senectute*, XVI). Скоро и да нема сомневање дека сите активности поврзани со полјоделството ја заслужувале потта дури и на највидните Римјани. А да се ора сопствената нива било сосем во ред; но не и да и се придружиш на работната сила на соседот (*vicinus*) за да помогнеш при бербата на неговите маслинки – е тоа, веќе, би било срамно и несоодветно!¹⁰⁵

2) Поделбата на професиите на достоинствени (*dignitas/honestus*) и недостојни (*indignus/inferus/inhonestus*): веќе делумно видовме кои сè професии во Рим беа третираны за „недостојни занимања“ (*operae iliberales* или *quaestis illiberales*), па дури и за исклучиво „робовски“ (*operae serviles*). Тоа, примарно, беа оние кои се однесуваа на т.н. мануелна работа (од *manus* = „рака“) т.е. потешките физички работи. Наспроти овие, се издигале т.н. „слободни занимања“ (*ars/artes liberales* или *quaestus liberales*) – активности кои, без презир и без срам, а врз основа на пласираните идеи за „пристојно однесување“, можеле да се сметаат како достоинствени за еден слободен човек (*homo liber*) и кои, главно, беа оквалификувани како „интелектуални вештини“. Еве што и тука има да ни каже **Кикерон** (*De officiis*; 1, XLII, 151 sq.):

*Вештините што изискуваат поголема разборитост (*prudentia*) и што носат некоја поголема полза (*utilitas*) – како што се лекарската вештина, архитектурата и подучувањето во благородните науки (*studia liberalia*), се сосем достоинствени за оние на чијшто општествен сталеж му соодветствуваат.*¹⁰⁶

¹⁰³ Апулеј: *Златното магаре (Метаморфози)*; Култура; Скопје, 2003; стр. 237 и 239.

¹⁰⁴ *Ibid.*; стр. 102. Повеќе за овој Кикеронов став во неговото дело: *Cato Maior de senectute* (*Катон Стариот за староста*; XV - XVIII).

¹⁰⁵ Наведено кај Цицерон: *Облигационо право...*; Скопје, 2009; стр. 389.

¹⁰⁶ Кикерон: *За должностите*; Магор; Скопје, 2005; стр. 102. Види ја и забелешката на преведувачот Светлана Кочовска кон Првата книга (*Liber I*), бр. 206, стр. 258.

Така, на пример, за „благородни науки“ се сметаа граматиката, философијата, реториката, правото, архитектурата, геометријата, медицината и сл. Со нив, во принцип, не можел да се занимава „обичниот“ Римјанин, бидејќи беа резервирани само за „нобилите“ т.е. за сенаторскиот (*ordo senatorius*) и/или витешкиот слој (*equestres*), односно за самонаречениот општествен „крем“. На пример, Улпијан ни кажува дека философите не можеле да бидат најмени, бидејќи тие требало да избегнуваат „платенички активности“ (D. 50, 13, 1, 4).

А разликата меѓу либералните и илибералните дејности може, на прв поглед, да ни изгледа збунувачка од денешен аспект!? На пример, Римјаните не го сметаа ангажирањето во креативните уметности (сликари, скулптори, вајари, танчери, музичари, актери/глумци и сл.) како „слободна дејност“. Или можеби примерот со учителите е посликовит – оние кои биле во високото образование т.е. професорите (*professores*) не можеле да бидат најмени, но останатите учители (*magistri*) можеле!? Оттука, изгледа дека разликата меѓу слободните професии и останатите услужни дејности зависела, во одредена мера, и од статусот на лицето што ја врши услугата, а не само од природата на работата што се врши (*natura opera*).¹⁰⁷ Но, мора да бидеме прецизни дека, правно гледано, овие професии т.е. „либерални дејности“ не биле исклучени од досегот на *LC operarum* – само што, во праксата, не се склучуваа бидејќи лице кое се согласило да работи за „нешто толку бедно [како пари]“ изгледало како да се продало себеси (Nörr, 1965). Значи *de facto*, а не *de iure*, високите класи на достоинствениците се самоисклучиле од *LC operarum*! Тоа било повеќе кодекс на општествена конвенционалност и шаблонизиран „бон-тон“, а помалку правна забрана (*acta prohibita*) за склучување на извесни профитабилни договори (*contractus*) од доменот на повисоко рангираните и ценети „либерални“ професии.

Подучувањето во овие префинети нобилски вештини морало да биде бесплатно – за да човекот не се почувствува како купен/продаден. Мораше, имено, да се задржи илузијата дека работата се вршела доброволно, поради „чест“ (*honor*) – без правна обврска и повеќе како израз на пријателство (*amicitia*) и почитување, односно како исход на „општествената должност и дружба“ (*ex officio atque amicitia*) или, пак, во духот на јавноста и општополезноста (*utilitas publica*). Еве само два примера за илустрација:

(а) Адвокатите (*advocates*, од гл. *advocare* = *повикува [на помош]*), во Рим, самите се сметаа за луѓе кои се занимавале со „престижна професија“. Иако за многумина од нив тоа била професионална дејност, од која се заработувале значителни суми пари – сепак, формалноправно, таа не се вршеше врз основа на договор за дело или за наем, туку врз основа на договор за полномошно (*mandatum*) т.е. склучено договорно застапување. За адвокатот беше чест (*honor*) да се побара правна помош (*auxilia*) од него, а она што тој го добиваше како противвредност за дадените услуги не било сметано за „наемнина“ (*merces*) туку за благодарност и волонтерски „хонорар“ (*honorarium*) – којшто, од времето на Принципатот, можел да се побарува и по судски пат, во т.н. екстраординарна судска постапка (*iudicia privata – cognitio extraordinaria*). Но, малку поинаква слика за адвокатите ни дава познатиот неронов учител Л. А. Сенека

¹⁰⁷ Andrew Borkowski & Paul du Plessis: *Textbook on Roman Law* (3rd ed.); Oxford University Press; 2005; p. 279.

(Lucius Annaeus Senecae Minor).¹⁰⁸ Тој во своето, помалку познато и недовршено, дело *Apocolocyntosis Divi Claudii* (*Отиквувањето на Божествениот Клаудиј*) дава остра критика на адвокатите. Имено, во овој сатиричен спис, преку еден драмски текст, наместо за „обоготворување“ *post mortem* (апотеоза/*deificatio/ἀποθέωσις*) на римскиот император **Клаудиј/Клавдиј**, по чијашто смрт настапил и крајот на т.н. „златна доба на адвокатите-парничари“, се говори за неговото „престорување во тиква“ т.е. *отиквување* (грч. ΑΠΟΚΟΛΟΚΥΝΤΩΣΙΣ). Интересен е ставот дека казната на којашто, на крајот, бил осуден исмеаниот Клаудиј е тоа што тој станал судски помошник, како едно од „најнедоличните звања за моралните и доблесни луѓе“!? А проро оваа тема, во својата одбрана пред Сенатот на боговите, горе на Небото, мртвиот Клаудиј му вели на митскиот јунак **Херкул** (*Herculus*):

...А ти знаеш колку се намачив слушајќи ги адвокатите – и дење и ноќе. Ако случајно наидеш на нив, иако си доста силен, поскоро ќе посакаш да ги чистиш шталите на Аугеј...¹⁰⁹

Интересен е описот на погребот на Клаудиј, за когошто Сенека вели дека се радувале сите Римјани, освен фелата на адвокатите (*advocates*):

...Неколкумина адвокати плачеа од сè срце!? Ене, од темнината излегуваат правници - бледи, слаби, едвај душа збираат, како некои што се борат за да преживеат. Еден од нив, кога виде дека адвокатите се собираат настрана, оплакувајќи си ја судбината, им пристапи и им рече: 'Ви велев јас дека оваа Сатурналија нема да трае вечно!' (...) Адвокати, вие подмитлив соју, во градите жаловни удирајте се сега, со тупаници!¹¹⁰

(б) Лекарите (*medici*), во Рим, спротивно од денешната нивна позиција во системот – во почетокот, воопшто не го уживаа истиот престиж како останатите „слободни занимања“. Можеби корените на оваа положба треба да ги побараме во фактот што долго време, и спротивно од другите медитерански народи, Римјаните немаа речиси никаква развиена медицинска наука (*medicina*). На пример, за Катон се вели дека самиот ги лекувал членовите на своето семејство; а, пак, според Варон (*De re rustica*; Lib. I, 2, 27) костоболката можела да се излечи со пеење 27 пати на една „мантра“ (која гласела: *Ego tui memini, medere meis pedibus, terra, pestem teneto, salus hic maneto in meis pedibus*) – истовремено допирајќи ја земјата и исплукувајќи?!¹¹¹ Медицината, обично, ја практикувале робови (*servi*) или поранешни робови - ослободеници (*libertini*) кои,

¹⁰⁸ Луциј Анај/Лукиј Анеј Сенека - Помладиот (о. 4 г.п.н.е. – 65 г.н.е.) бил познат римски философ на т.н. Доцна стоа и учител на императорот Нерон. По потекло е од Кордуба (денешна Кордоба, Шпанија). Бил од богато и влијателно семејство, а подоцна ќе стане и најбогат човек во Рим. Во времето на Калигула ќе биде прогонет на Корзика и ова прогонство ќе трае осум години, додека нероновата мајка Агрипина не го повика назад во Рим. Автор е на повеќе дела, некои од нив преведени и на македонски. В. Витомир Митевски: *Хеленизам и Рим – античка филозофија*; Матица, Скопје, 2007; стр. 69 и 71.

¹⁰⁹ Во оригиналот: „...Cloacas Augeae purgare...“. Аугеј/Авгеј бил сопственик на големи стада говеда, чишто штали не биле чистени со години. Всушност, петтото од 12-те јуначки дела на Херкул било чистењето на овие смрдливи штали за само една ноќ.

¹¹⁰ Л. А. Сенека: *Отиквувањето на Божествениот Клаудиј*; Или, или (едиција „Алфа“); Скопје, 2009; стр. 12, 18-20, 24. Покрај Сенека, кој на адвокатите им го дава епитетот „подмитлив сој“, и други големи умови низ историјата беа брилијантни и жестоки етички критичари на лицемерните правници. Така, на пример, Кикерон ги нарекува носители на една „толку безначајна вештина“; Апулеј вели дека судиите се „трговци со пресуди“; Блез Паскал (1623 - 1662) судиите ги нарекува „вообразени учени“; Кропоткин ги оквалификува јуристите како „интриганти“, а Ганди како „паразити“... Да не забораваме дека и Кант (Immanuel Kant / 1724 – 1804) им се потсмеваше на правниците дека сè уште не знаат да дефинираат што е тоа право!?

¹¹¹ В. Цимерман: *Облигационо право...; Просветно дело*; Скопје, 2009; стр. 390, ф. 37.

најчесто, биле со хеленско или ориентално потекло (пр. Асклепиј од Витинија, Темисон од Лаодикија, Галеон од Пергамон, Антониј Муза и др.) - а „слободно родените“ доктори (*ingenui*), речиси, станале исклучок. Од Јустинијановата кодификација (VI в.), којашто десет векови подоцна ќе стане општопозната како *Corpus Iuris Civilis* – во нејзиниот четврт дел насловен *Codex repetitiae praelationis* – очигледно е дека медицинските пректичари можеле да бидат робови при што, во овој случај, тие биле вреднувани три пати повеќе од робовите без занает, а два пати повеќе од „вештите робови“ (С. 4, 43, 3).

3) *Големите број робови* (*servi* т.е. лица со најнизок *status servitutis*) - кои биле под целосна власт на својот робовладелец/ „господар“ (*dominus*); како и значителниот број клиенти (*clientes*) и ослободеници (*libertini*) - кои биле под власта (*potestas*) на својот „патрон“ (*patronus*) односно нивниот поранешниот господар, а сегашен „заштитник“ – беше последниот, а можеби и најзначајниот фактор, кој придонел за ендемската и спорадична застапеност на *LC operarum*. Потребата од квалификувана работна сила, во најголем дел, била задоволена од страна на робовската економија. Оттука, *locatio conductio*, во неговата трудовоправна варијанта, мора да имал многу помала важност во споредба со денес. Робовите, кои беа третираны за „орудија кои зборуваат“ (*instrumentum vocale*), се разбира дека не влегувале во работни односи – бидејќи тие сè што работеле го правеле бесплатно за својот господар. А ако господарот сакал да го изнајми вредниот и талентиран роб на трета страна, тоа го правеше склучувајќи договор за закуп (*LC rei*) – бидејќи робот беше третиран не како субјект, туку како објект на договорот! На робовите, не ретко им биле давани и опскурни имиња од типот: Фиподеспот – грч. „оној кој го љуби својот господар“ или Мирмекс – на грчки значи „мравка“ и сл.¹¹² За да ја доловиме драматичноста на нивната положба ќе се послужиме со еден опис кој ни го дава **Апулеј** за, како што тој го нарекува, „поредокот кој владееше во оваа немила [мелничка] работилница“ (*Apuleius: Metamorphoseon; Lib. IX, 12, sq.*):

Жими добрите богови! Колку несреќници имаше овде на кои кожата им беше ишарана со темни модринки, а разранетиот грб поскоро им беше сокриен одошто покриен со искинати партали! Некои од нив имаа само по едно крпче околу долниот дел на стомакот, а сите беа облечени така што низ парталите им се гледаше сè. Секому челото му беше бележано со буква,¹¹³ косата избричена од едната страна на главата, а нозете оковани во прстен. Изобличени од гнасотија, со капази изгорени од жешкиот и густ чад [на фурната], тие речиси ништо не гледаа; и како борачите, кои пред борба се посипуваат со ситен прав, се белееја покриени со валкано брашно и пепел.¹¹⁴

Тука би сакал да споменам и еден интересен податок кој ни го дава **Катон** (*Cato: De re rustica*, 136): имено, тој вели дека на големите земјишни имоти -латифундии, се држеле само онолку робови колку што биле потребни во текот на целата година – бидејќи робот не смеел да помине ниту еден ден без работа! Но, освен ова, тој

¹¹² Весна Димовска – Јањатова во белешките при преводот на делото од Л. Апулеј: *Златното магаре*; Култура; Скопје, 2003; стр. 223, ф. 17.

¹¹³ На непослушните робови кои направиле некој тежок престап им го жигосувале лицето или челото со буква или збор што го означувал видот на престапот.

¹¹⁴ Апулеј: *Златното магаре*; Култура; Скопје, 2003; стр. 219-220.

констатира дека „во нездравите и мочуришни предели робовите многу умираше“, па препорачува нешто што не треба да нè шокира од причини кои ги изложивме погоре – предлага тука да се искористи работната сила на наемниците, бидејќи „смртта на работникот не го чини работодавачот ништо“, додека смртта на робовите била прилично скапа.¹¹⁵

Како што педантно видовме од погорниот текст, мошне ограничената примена на *Locatio conductio operarum*, која се однесува само на значително мал и закржлавен сегмент од римскиот пазар на труд - е, всушност, и една од главните причини за евидентната *незаинтересираност на римските класични правници* - јуриспруденти (*iurisprudentes*) за овој тип договор. Но ако се има на ум дека барањата на надничарите од средната и ниската класа, веројатно, не го привлекувале вниманието на римските правници во голем број – прилично површното третирање на оваа неразвиена гранка на правото и не е нешто толку необично што би требало посебно да нè зачудува. Римските практични правници ги решаваа поединостите на овој вид договор *in concreto*, речиси на истиот начин како што го решавале секој правен проблем (грч. *problema* = *sud* кој треба да се прескокне) кој бил изнесен пред нив. Тие се чинеле нечувствителни за социјалните димензии на овој специфичен тип договор во овој сензитивен сегмент и, сигурно, не правеле никакви посебни напори да им олеснат на работниците. Точно е тоа дека тие, како почитувани членови на класата на *clarissimi et amplissimi viri* (Cicero: *De oratore*; 1, XLV) не сосем ја сфаќаа сериозноста на проблемите на сиромашните пролетери/надничари/платеници/„аргати“.

Ова е само еден аспект од недостатоците на она што се смета за посериозна невнимателност на римскиот третман кон *LC operarum*. Оти купувачот (*emptor*) и продавачот (*venditor*) вообичаено, во економска смисла, се еднакви – но работодавачот (*conductor*) и работникот (*locator*) може и да не бидат, а најчесто и не се! Тука беше насушно потребно да се регулира оваа правна празнина – со цел економски помоќната страна да не ја злоупотребува својата доминантна позиција. Диспаратот во „моќта на пазарењето“ меѓу работодавецот и работникот е уште понагласен со еноормната разлика во богатството и општественото влијание на договорните страни – но, римските правници, сепак, не беа социјални реформатори. Најголемиот дел од нив, со чесни исклучоци за кои ќе стане збор, беа конзервативни припадници на богатата класа кои уживаа во комодитетот на своите удобства кои им ги носеше професијата. Тие воопшто и не гледаа работите да ги направат поразлични од она што се. А, како што апологетски подвлекува Б. **Николас** (Berry Nicholas), да ги обвиниме за ова „би значело да ги обвиниме за тоа што живееле во времето во кое живееле“...

¹¹⁵ Наведено кај Stojčević: *Rimsko obligaciono pravo* (treće izd.); Univerzitet u Beogradu & Zavod za izdavanje udžbenika NR Srbije; Beograd, 1960; str. 88.

4. За вистинската општествена поделба

Nihil sub sole novum
Нема ништо ново под Сонцето!
Biblia – Eccl. (1, 9)

Денес, во сферата на политиката – според својата идеолошка ориентација и платформа – политичките партии, најчесто, ги делиме на „леви“ и „десни“. Во антички Рим (*Roma Antiqua*), пак, не постоеле постојано организирани **политички партии**, со своја цврста структура како денес, но римските партии (*partes* = „странки/делови“) биле групи луѓе кои имале тенденција да ги зацврстат своите редови околу еден човек и да му ја прибават наклонетоста на нивната бројна клиентела (*clientes*), кога ќе го почувствувале *momentum*-от дека тоа било неопходно и, се разбира, исплатливо. Особено до израз доаѓаа спротивставените интереси на овие две партии:

1) *Партијата на оптиматите (optimates)* била уште наречена и „Сенатска/сенаторска партија“ – нејзините членови кои, патем речено, поседувале и најголеми имоти, како што самите истакнувале, си поставиле задача да и служат на државата (*civitas*). Со денешен политиколошки речник тие би биле оквалификувани како „десница“, бидејќи нели „за татковината се работи“. Себеси се нарекувале „исправни“ или „добри“ (*boni*), односно „најдобри“ (*optimi*) – откаде што, всушност, го добиле и името оптимати. Оваа јазична симболика е останата и ден денес – впрочем, во индоевропските јазици, зборовите за десно (*right, rectitude, droit, droite, diritto* и *recht*) сугерираат на она што е „вообичаено, морално, законски исправно“; а зборовите за лево (*left, gauche, linkisch* и *maladroit*) ја сугерираат спротивноста.¹¹⁶ Па и ние денес, за оној кој се кара, бунтува и е нерасположен од ситуацијата во која се наоѓа, велиме дека станал „на лева нога“!? Оттука, во церемонијалните обичаи и во општествените конвенционалности – десната рака е таа која доминира: при пишувањето, полагањето заклетва, салутирањето, ракувањето, прекрстувањето и сл.

Имајќи добро осигурана општествена благородна положба, „оптиматите“, заштитниците на патрициите (доаѓа од *patres* = *татковци* на [на]родот или родоначалници), сосем очекувано, биле конзервативни – во име на наводните „високи државни интереси“ го бранеа воспоставениот ред (*ordo*) и, првенствено, интересите на Сенатот (*Senatus*) како репрезентативен орган на аристократијата, па со сите сили се спротивставуваа на проектите за општествени реформи, како и на немирите, револуциите и демагогијата. Еден од нејзините најпознати претставници е лидерот и диктатор Сула (*Lucius Cornelius Sulla*),¹¹⁷ а подоцна и Помпеј (*Gnaeus Pompeius Magnus*).¹¹⁸

¹¹⁶ Ѓорѓе Иванов: „*Политичките вредности на левицата и десницата*“; *Политичка мисла* (списание за политичко-општествени теми); Год. IV, бр. 15; септември, Скопје 2006; стр. 76.

¹¹⁷ Луциј Корнелиј Сула, наречен уште и Феликс (*Felix*), бил римски државник од крајот на II и почетокот на I в.п.н.е. кој се истакнал како војсководец во војните против Југурт, побунетите племиња во Италија и понтскиот крал Митридат. Повел Граѓанска војна против Гај Мариј и насилно, со преврат, го зазел Рим (82 г.п.н.е.) по што ја вовел својата диктатура. Како *dictator* спровел многу назадни мерки, пред сè во корист на богатите аристократи – крупните робовладетели и голем(ц)ите земјопоседници. Но, во

2) *Партијата на популарите (populares)* или уште наречена „Народна партија“ – нејзините приврзаници и членови (*membrae*), кои главно беа посиромашни, ги бранеле легитимните барања на плебсот (од *plebs* = народ/толпа/„маса“ во чија основа лежат *pleo/impleo* = исполнувам, што алудира на нивната супериорна квалитативност т.е. [многу]бројноста или „полнотата“).

Разбирливо, оваа Партија ја бранела власта на трибунот (*tribuni plebis*) – далечниот предок на денешниот „шведски изум“ Народен правобранител (Омбудсман), којшто во нашиот правен систем има значително потценета уставна позиција.¹¹⁹ За разлика од него, трибунатот во Рим била највисоката редовна плебејска магистратура *cum potestate*, а нејзиниот носител кој бил сметан за неприкосновен (*sacrosanctis*), имал за цел заштита и пружање помош на плебејците во перманентниот судир со богатите патриции. Таа е воведена во почетокот на V в.п.Хр. (поточно 494 г.п.н.е.), на мошне интересен и оригинален начин, по пат на она што Ганди, многу векови подоцна, ќе го нарече „пасивен отпор“ или „ненасилна нелојалност“. Имено, незадоволни од постојаните шиканирања, сиромашните но сложни плебејци, во знак на револт го напуштиле градот и се улогориле на Светиот рид, преку реката Аниен, на околу три илјади чекори од градот – операција осведочена како *Secessio plebis in Sacrum montem*. Патрициите, кога виделе дека не ќе можат долго да опстојат без плебејците, го пратиле спретниот говорник Менениј **Агрипа** да посредува и преговара за враќање на избеганите сограѓани. Тој, со еден духовит говор за деловите на човековото тело, поточно за желудникот (кој ги симболизирал патрициите) и за останатите човекови органи (плебејците) - уверувал дека ниту еден дел од телото не може да постои сам за себе (cf. Liv. II, 32) и некако успеал да ги разубеди отселените плебејци да се вратат во градот, но за возврат била востановена моќната магистратура на народниот трибун.

Овој орган, како „бранител на законите“ (*defensor leges*), во рамките на својата потполна т.н. *tribunicia potestas*, имал: *ius auxilii* – право на правна заштита на плебејците (можел дури да нареди тие да бидат ослободени од затвор); *ius intercedendi/intercessionis* – право на проследување и оневозможување да се извршат судските или сенатските одлуки; *ius coercendi/prensionis* – право на присилување, повикување на одговорност, јавно испрашување на некој државен службеник, па дури и затворање; *ius agendi cum populo* – право на свикување и претседавање со народните собранија, а од крајот на Републиката и *ius agendi cum patribus* – право на водење на сенатските седници; *veto* (од *vetare* = забранувам) – право на забрана на било кое

сферата на правото е значаен по тоа што се зафатил со кодификација на римското кривично право. По само неколку години (79 г.п.н.е.), мистериозно се повлекол од власта на својот приватен имот.

¹¹⁸ Гнеј Помпеј Велики (106 - 48 г.п.н.е.) е познат римски војсководец и државник којшто својата кариера ја започнал како приврзаник на Сула, а потоа, како експонент на римската аристократија, учествувал во задушнувањето на демократското Серторијево востание во Шпанија и робовското Спартаково востание. Во 70 г.п.н.е. бил избран за конзул. Поради тежнеење кон лична власт, дошол во судир со Сенатот (*Senatus*), и бидејќи не можел да воспостави своја диктатура, во 60 г.п.н.е. се здружил со Цезар и Крас – формирајќи го Првиот триумвират. Во понатамошната борба за власт се здружил со Сенатот против Цезар, но бил победен во битката кај Фарсала (48 г.п.н.е.). Побегнал во Египет, кадешто бил убиен од војниците на кралот од македонската династија Птоломеј.

¹¹⁹ Димитар Апасиев: „Скриеното *Ius publicum* во македонското уставно право - конституционални елементи на Римското право рецитирани во современите правни системи (I дел)“ – рецензиран труд објавен во *Зборник во чест на Тодор Чулуов*; Правен факултет „Јустинијан Први“, УКИМ; Скопје, 2009; стр. 795, ф. 49.

дејствие или акт на конзулот, останатите пониски магистрати и Сенатот (*Senatus*), ако тие се донесени на штета на плебејците. Во историјата на римскиот народ се споменуваат уште четири вакви „сецесии“ (*secessiones*) поврзани, пред сè, со социјални проблеми.¹²⁰

Но, патрициите многу тешко и после долготраен отпор ги признале компетенциите на трибунот и секогаш, во односите со него, буквално биле „на нож“. Една епизода од тоа турбулентно време, дадена од Ливиј, ни кажува за еден млад патрициј по име **Кориолан**, кој барал по пат на уценување - преку екстремно високата цена на житото - плебејците да се откажат од оваа своја магистратура, којашто имала „моќ да ја парализира државата“ (Liv. II, 33-40). А, пак, во една друга анегдота која ни ја дава Кикерон (*Лелиј* – 25, 96) се споменува дека, во 145 г.п.н.е., плебејскиот трибун Гај Лукиниј **Крас** бил првиот Римјанин кој „му зборувал на народот свртувајќи му грб на Сенатот“.

Ветувачките говори пред народот (оттука називот „популизам“) плебејските трибуни имаа обичај да ги држат во Базиликата Поркија (*Basilica Porcia*).¹²¹ Првите народни трибуни, всушност биле поранешните воени трибуни (*tribuni militum*) кои и ги предводеле побунетите плебејци за време на „сецесијата“. Во почетокот, постоеле прво двајца, потоа четворица, па петмина и на крај имало вкупно десет трибуни на број. Но, за ова зголемување на бројноста, проникливиот **Русо** пишува како за штетна појава и тоа поради следниве причини:

*Трибунатот, исто како и владата, слабее со множењето на неговите членови. Кога трибуните на римскиот народ, коишто од почетокот биле двајца, потоа петмина – сакале двојно да го зголемат овој број, Сенатот им дозволил да го направат тоа, уверен дека ќе може едните да ги држи на узда со помошта на другите, како што впрочем и се случило.*¹²²

Започнувајќи од средината на II в.п.н.е., а особено од времето на свирепо убиените браќа Грах (Тибериј и Гај) – кој од патриции станаа плебејци, трибунатот станал познат и како „магистратура која носи преврати“, бидејќи Грасите – со радикалниот обид за аграрна реформа, со која „брцнаа“ директно во џебот на богатите - биле причина за голем политички расцеп во Рим. Лажно обвинети, според хипотезата на **Коарели** (F. Coarelli: *Arte e ideologia a Roma - dai modelli ellenistici alla tradizione repubblicana*; Rome, 1994), за *largitio* - понижувачко умилкување на народот (денес би било оквалификувано како „гол популизам“) и за *dominatio* - тиранија (денес „наполеонов синдром/ комплекс“).¹²³ И луцидниот Русо, повторно сосем на место, забележува дека:

Во Рим, оние горделиви патриции, кои секогаш го презирале сиот народ, биле присилени да попуштат пред еден обичен народен службеник, кој немал никаква заштита ниту, пак, судска власт. (...) Но, кога трибунатот, со сила, ќе си ја присвои извршната власт - која треба само да управува; или кога создава закони - што мора само да ги штити, тој се изродува во тиранија... И Рим дошол до пропаст по истиот пат – а прекумерната власт на трибуните, што сами, со декрет, си ја присвоиле, најпосле послужила, со помошта на

¹²⁰ P. Lisičar: *Grci i Rimjani*; Školska knjiga; Zagreb, 1971; стр. 295-296.

¹²¹ Елизабет Денио: *Рим, од град-држава до Царство (институции и политички живот)*; Култура; Скопје, 2006; стр. 185.

¹²² Русо: *Општествениот договор*; Мисла; Скопје, 1978; стр. 152.

¹²³ Цит. сп. Е. Денио: *Рим, од град-држава до Царство...*; Култура; Скопје, 2006; стр. 333.

законите создадени за слободата, да се бранат царевите кои таа слобода ја уништиле.¹²⁴

Покрај Трибунот, во Рим постоел и т.н. Бранител на народот (Defensor plebis) или уше наречен и Бранител на граѓаните (Defensor civitatis), но на оној непривилегиран и сиромашен дел од нив. Овој официјален државен службеник бил именуван од страна на Императорот за прв пат во 364 г. Но, да биде иронијата поголема, најчесто овие „дефенсори“ биле бирани од редот на сенаторите – па веројатно поради тоа и не се спротивставија остро на самоволието на моќните и богатите (*potentiores*) – по што ја изгубија и смислата за своето постоење.¹²⁵

Популарите биле прогресивни во своите убедувања, бранејќи ја слободата на народот (*populus*), наспроти тиранијата на богатото малцинство. А народот, тие го сфаќаа исклучиво како *demos*, а не како *ethnos*! За разлика од нацијата (англ. nation), тој не е колективен и апстрактен *corpus*, туку конкретно битие составено од конкретни *individui* со вродено достоинство, односно анорганско и некорпоративно тело.¹²⁶ Уште Кикерон ја дефинираше државата како „народна сопственост“ (*dominium populus*), на тој начин потенцирајќи го граѓанскиот/народен/демократски суверенитет:

Est igitur, inquit Africanus, res publica res populi, populus autem non omnium hominum coetus quoquo modo congregates, sed coetus multitudinis iuris consensus et utilitatis communio sociatus.

Државата е сопственост на народот – а народот не е кој било збир на луѓе собрани на било кој начин, туку е збир на мноштвото обединето, со заедничка одлука, да прифати прописи и да ужива заедничка полза од тоа.¹²⁷

Ова тенденција проверејува и при дефинирањето на републиката, којашто Кикерон ја презема од **Африканецот** (Africanus). Имено, државата може да се нарече држава само ако постои слободен народ кој не сака со него да владееат кралеви или моќни поединци и привилегирани групи[ровки] - бидејќи тогаш: „...исплашените и немоќни поединци почнуваат да се повлекуваат и да попуштаат пред дрскоста, надменоста и лошоотијата на богатите“. Со денешен политиколошки речник, симпатизерите на популарите би биле оквалификувани како „левица“/левичари или поточно како републикански демократи¹²⁸ и демократски социјалисти. Еден од нејзините најпознати претставници, секако, е **Цезар** (Gaius Iulius Caesar).¹²⁹

¹²⁴ Русо: *Ib. idem*.

¹²⁵ Žika Vujklic: *Forum Romanum – Rimska država, pravo, religija i mitologija*; Правни факултет у Београду (библиотека „Приручници“) & Центар за публикација - „Досије“; Београд, 2005; стр. 219.

¹²⁶ Светомир Шкариќ: *Уставно право* (втора книга); Union-Trade; Скопје, 1995; стр. 16.

¹²⁷ Сисего: *De res publica* (1, 25). Еве и малку поразличен превод по смисла на оваа позајмена мисла: „Републиката е работа на народот [*res populi*] - а народ не е секоја толпа на луѓе собрани на било каков начин, туку збир на многуте кои се здружиле, по повод согласност за правото, за заеднички интереси“.

¹²⁸ Денио: *Рим, од град-држава до Царство*; Култура; Скопје, 2006. стр. 315-316.

¹²⁹ Цезар/Кајсар/Кесар/Кајзер (101 - 44 г.п.н.е.) е најпознат римски војсководец, државник и писател, којшто по татко бил од патрициско потекло, а по мајка – плебеец. Рано се истакнал како добар говорник - бил квестор, претор, конзул и проконзул на Шпанија, а подоцна и на Галија (*Galia*). Претерано амбициозен, се вpletкал во познатата Катилинова завера, а подоцна, заедно со Помпеј и Крас го основале т.н. Прв триумвират за „центлменска“ поделба на власта. По смртта на Крас доаѓа во судир со Помпеј – влегува во Италија (*Italia*), преку реката Рубикон, и во Граѓанската војна успева да го победи и бил прогласен за доживотен диктатор. Но републиканците, на чело со Брут (Brutus) и Касиј (Cassius) сковале завера против него и, во месец март 44 г.п.н.е., го убиле во самиот Сенат – „осилото на аристократијата“. Lorenzo Vincenti: *Cesar*; IP „Alfa“ (biblioteka „Osvajači“); Zagreb; 1976.

Овие споменати партии ги застапувале, речиси, истите вредности како и современата левица и десница:¹³⁰

<u>Левица</u>		<u>Десница</u>
	слобода	авторитет
	права	обврски
	еднаквост (хоризонтала)	хиерархија (вертикала)
	братство (неформалност)	поредок (формализам)
	напредок (прогрес)	традиција (регрес)
	реформа (промена)	реакција (<i>status quo</i>)
	соработка (помагање)	натпревар (компетитивност)
	партиципативност (инклузивност)	патернализам (ексклузивност)
	алтруизам (солидарност)	егоизам (себичност)
	самоостварување (слободно време)	профит (работа)
	јавен интерес/општа корист (<i>utilitas publica</i>)	приватни/лични интереси (<i>utilitas privata</i>)
	интернационализам (космополитизам)	национализам (етноцентричност)

А оваа длабока поделба на општественото ткиво не останала без свои импликации ниту во сферата на технички ненадминливото Римско право – чие познавање му дава „пасош“ на младиот правник за запознавање на јуристичките финеси на современите бирократизирани правни ситеми. Таа може да се забележи во дисинкцијата на вечните *непријателски насторени „правни школи“* во Рим, кои речиси за секое спорно правно прашање (*questiones iuris*) имале спротивни мислења – а беа наречени Сабинијанци и Прокулеанци. Овие две школи, поради несогласувањата и честите спротивставувања, **Помпониј** (Pomponius Sextus)¹³¹ ги нарекува и „секти“ (D. 1, 2, 2, 47-48).

а) *Сабинијанци*: основач на оваа школа, која датира од почетокот на Принципатот, е познатиот правник од Августовско доба **Капито** (Gaius Ateius Capito), а името е преземено од еден од неговите ревносни наследници – правникот од времето на царот Тибериј, кој имал огромна репутација **Сабин** (Massurius Sabinus). Основоположникот Капито, пак, по политичка провиниенција, бил типичен конзервативец и ревносен поддржувач на принципсот Август, со значајни лични (роднински и пријателски) врски со водечките богати личности и патрициски семејства; додека, пак, сосем неочекувано, неговиот ученик Сабин никогаш не држел висока позиција и бил издржувач од страна на неговите ученици. Останати познати претставници на оваа школа се: Касиј (Gaius Cassius Longinus), погоре цитираниот Приск (Iavolenus Priscus) и, можеби највлијателниот, Јулијан (Salvius Iulianus) кој

¹³⁰ Повеќе кај Ѓ. Иванов: „Политичките вредности на левицата и десницата“; *Политичка мисла* (списание за политичко-општествени теми); Год. IV, бр. 15; Скопје 2006; стр. 77 и Здравко Савески: „Хегемонија на капиталистичките вредности“; *Mahatma* – прво електронско списание за антиглобализам и геополитика, бр. 2; 2007 (www.mahatma.info).

¹³¹ Помпониј Секст е угледен правник од средината на II век, кој делувал за време на владеењето на императорите Адријан и Антониј Пиј. Пограј големиот број дела, коментари и монографии, од областа на цивилното и преторското право, особено е познат по објавувањето на кратката историја на римското право и правната наука (*Liber singularis enchiridii*) од којашто еден опширна одломка е внесена во Јустинијановата *Digesta*.

творел во времето на царот Адријан (Hadrianus) и е заслужен за кодификацијата на хонорарното/преторско право (*Ius honorarium*).

б) *Прокулеанци*: основач на оваа школа, која постоела сè до средината на II в.н.е., е брилијантниот правник и плоден писател и научник **Лабео** (Marcus Antistius Labeo), а името е преземено од еден од неговите ученици – **Прокул** (Proculus). Основоположникот Лабео, кој поседувал извонредно ерудитско знаење, по политичка провиниенција бил „закоравен републиканец“ (антиројалист и антиимперијалист). За разлика од прагматизмот, полтронството, медиокритетството и непотизмот на неговиот соперник Капито, Лабео – во име на своите идеали во кои верувал до крајот на животот – се дрзнал да го одбие доделеното конзулство од страна на принцепсот Август, кое во тоа време претставувало извонредна почест од највисок ред! Антикариерист, бил прогресивен по своите убедувања и е заслужен за одредени „иновации“ кои дадоа значаен придонес во римското но и во денешното приватно право (*Ius privatum*) – како, на пример, облигационата доктрина на правно неосновано збогатување (*condictiones sine causa* – „неправедно богатење“). Еве што за овој голем правник пишува угледниот Помпониј (D. 1, 2, 2, 47):

Лабео одбил да ја прифати службата кога Август му понудил конзулство... Наместо тоа, тој вложил голема издржливост за своите проучувања, па ја делел целата година според принципот - шест месеци да помине во Рим, со своите студенти, а шест месеци се повлекувал од градот и се фокусирал на пишување книги.¹³²

За разлика од тесниот задушлив позитивизам на Капито, критички настроениот продуховен јуснатуралист Лабео се одликува со широки погледи, оригиналност и независност во своите мислења – што, секако, е израз на неговото енциклопедиско образование и теориска поткованост. Уште за време на неговиот живот уживал голем углед и општо почитување од сограѓаните – благодарение на неговиот принципиелен и автентично несоборлив карактер. Останати познати претставници на оваа школа се: Нерва – таткото и синот (Nerva – pater et filius), Пегаз (Pegasus), Нерациј (Neratius), Целзо – таткото и синот (Celsus – pater et filius) и др.

Но, да видиме кои беа, всушност, суштинските разлики меѓу овие две опонентни струења или правни табори:

- за разлика од конкретниот прагматизам на сабинијанците, прокулеанците, претежно, ги претпочитале разумните одлуки базирани на општи начела и принципи (*principes*);

- сабинијанците, преку акцентирањето на важноста на „обичаите и традицијата“, се спротивставувале на нагласувањето на логиката и разумот (*ratio*) на прокулеанците;

- прокулеанците, спротивно на буквализмот на сабинијанците, а огледувајќи се на својот незаменлив основач и своевиден „гуру“, за прв пат се обиделе да ја нагласат важноста на аналогијата (*per analogiam*) во правното расудување и мајсторијата на телеолошкото толкување на нормите (*interpretatio iuris*) – со што ќе останат запаметени како развивачи на еден племенит и префинет правен сенс или „јуристички филинг“

¹³² A. Borkowski & P. du Plessis: *Textbook on Roman Law* (3rd ed.); Oxford University Press; 2005; p. 44-45 and 47.

(*elegantia iuris*) – кој толку многу недостасува во нашата позитивистички „забегана“ судска пракса.

CONCLUSIO

Падот на „социјалистичките“ општествени заедници (!?) кои, практично, низ цело едно столетие олицетворуваа најголема закана за капиталистичкиот свет („најдобриот од сите можни светови“), е премногу крупен настан за да помине туку-така – без долготрајна децениска *procedura* на социјална, политичка и идеолошка катарза, неминовно зачинета и со *психологијата на триумфализмот*. Стариот Хегел (Georg Wilhelm Friedrich Hegel / 1770 – 1831) повторно станува актуелен – макар бил и премолчан. Победникот, кој го „надживеа“ победениот, бара да биде церемонијално устоличен како носител на Светскиот Дух кој го има *imprimatur*-от да владее! Но, има тука мал превид во сценариото - оние кои пишуваа апологетски и квазитеоретски дела за „крајот на историјата и последниот човек“, не насетија дека и капитализмот ќе „прегрее“ нецели две децении по „падот на комунизмот“!¹³³ Во рамките на нивните катарзични восклицанија, реализирани низ создавање еден вид на [пост]модерни идеолошки митологии, создаден е огромен опус за нови Гилгамеши, Махабхарати, Рамајани, Калевали, Илијади, Одисеи, Енеиди...¹³⁴

Но, сега се поставува метафизичката дилема: Дали надживувањето е единствената релевантна единица-мерка за добротата на нештото? Оти многу Грци го надживејаја Сократ, како што многу Македонци го надживејаја гемицијата Шатев – првиот македонски доктор на правни науки. И просечна суровица ги надживува сите луѓе на својата епоха! Бездруго, со тоа не докажаа дека тие се посупериорни од нив, ниту дека дрвото е подобро од човекот!¹³⁵ И сега, исто како што тоа беше со озлогласениот „комунизам“ – може да се очекува сосем истата слика: најжестоки критичари на банкротираниот, глобализиран и нехуман „неолиберализам“ да станат токму оние кои од него најмногу прифитира. Но, што има од „човек“? Впрочем, *Nihil sub sole novum*...

Во овој контекст, ми се чини умесна и добредојдена една историска паралела. На пример, во времето на распадот на Западното Римско Царство (V в.) – кое било неколку столетија после славните Пунски војни против Картагина, која беше „разорена, пеплосана, сотрена и посолена“ – свеста на Римјанинот сè уште била

¹³³ Чувствувам потреба, бидејќи овие термини често за некои луѓе се и сентиментални, да укажам на една експликација на проф. Мухиќ со која, донекаде, се сложувам. Имено, наспроти јасниот факт дека „комунизмот“ дури и за Маркс и Енгелс, претставува само есхатолошки интонирана ознака за крајната цел и разврска на историјата (а не конкретизиран вид социјална организација) – бесмислената синтагма „посткомунистички земји“ за општествата во транзиција се употребува и во сериозни теориски текстови. Така, памфлетистичката ознака „посткомунизам“, лансирана од Адам Михњик, стана лакмус за тестирање на степенот на теориската 'базичност' и идеолошката 'киселост' на социјалните и политичките мислителци. Како осмислена социјална, економска или политичка состојба комунизмот не бил, никаде и никогаш, востановен и, оттука, *argumentum a fortiori* се разбира дека не може да се говори за „посткомунизам“ – оти не може да се биде по нешто што воопшто и не било!? Ф. Мухиќ: *Логос и/или хиерахија*; Аз-Буки (библиотека „Филозофија“); Скопје, 2006; стр. 311, ф. 33.

¹³⁴ *Ibid.*; стр. 310.

¹³⁵ Парафраза на Мухиќ; *Ibid.*; стр. 264.

посилно импресионирана од големата победа (*Victoria*) на Рим во тие војни, отколку од сè поочигледната извесност на сопствениот крај пред налетот на Варварите (*Barbaros*)!? А социјализмот – како модел и *idea* (која, за жал, во Источна Европа беше карикатурално, брутално и катастрофално резлизирана *in praxis*), но и како економска, индустриска, етичка и политичка опција, го става капитализмот пред поголеми искушенија, дури и од оние пред кои **Ханибал** (Hannibal Barca / о. 247 – 183 г.п.н.е.) го доведе Рим.¹³⁶

Се надевам дека на читателот не му беше тешко да констатира дека, *inter a linea*, нишанам по линијата на „новиот (правен) нихилизам“ - колку и овој назив, на прв поглед, да изгледа несоодветен, поради својата наводна контрадикторност и парадоксалност. Овој концепт, кој во суштина е јуснатуралистички и фундира на вроденото, напишано „природно [морално/етичко] право“ (*Ius non scriptum* и/или *Ius naturale*) – а кој се разликува од стариот по тоа што не вели дека не верува во „ништо“ (*nihil*), туку дека не верува во „ништо ново“ (*nihil novum*) - тргнува од фактот дека, особено во доменот на она што го нарекуваме општествено-хуманитарни „науки“, нема простор за откривање на нови идеи, оти - во изминативе 40 векови - сè е веќе откриено и само се вртиме во огромното историско тркало, односно круг во кој нема агли, оти истовремено ги има сите 360°. Разликата е само во тоа што еднаш се движиме по угорница, а следниот пат вртоглаво се спуштаме „низбрдо“ ...

Со други зборови, Платон (Plato / 427 – 347 г.п.н.е.), Аристотел (Aristotelus / 384 – 322 г.п.н.е.), просветителите, Кант или Маркс (Karl Marx / 1818 – 1883) - се во право кога, наспроти Хегел, Лок (John Lock / 1632 – 1704) или социологистите – инсистираат на една, универзална и константна, „антрополошка подлога“! Историјата, околностите и условите навистина менуваат – но кого? Човекот ли!? За воопшто да има смисла тврдењето дека „оној кој се менува е човекот“ мора, очигледно, да се прифати дека супстратот или идентитетот на тој кој се менува останува неизменет! Инаку, ако оној кој се менува би бил целосно изменет – не би имало никаква смисла, по извршената измена, да се смета за она што тој бил пред измената. Еве илустација: ако хипотетички и ја потврдиме точноста на Дарвиновата теорија на еволуција – откако мајмунот се сменил во човек, тој престанал да биде мајмун! Мајмунот кој не станал друго од себе (човек), едноставно останал – мајмун.¹³⁷ Така и човекот, која во една Ничева смисла не станал „надчовек“ – едноставно останал Човек! А најслабата точка кај сите водечки хуманисти е токму – недоволното познавање на Човекот, преку имагинарната поделба на „примитивен“ и „современ“!? И токму тука лежи коренот на „новиот нихилизам“ ... Оти луѓето, и првиот и последниот - и тогаш и сега - ги имаат истите природни страсти и потреби, исто се алчни/скромни, среќни/несреќни, плашливи/храбри, [не] знаат да љубат или да мразат, да владеат и да бидат владеани...

Оваа теза, како свој „грб“, всушност, има и библиски легитимитет. Во една од најстарите книги на човештвото – *Библијата (Biblia)*, света книга за повеќе религии,

¹³⁶ *Ibid.*; стр. 309.

¹³⁷ *Ibid.*; стр. 318.

запишани се зборовите на мудриот **Соломон** (Solomon, Salomon, хебр. Шаломо)¹³⁸ - „синот Давидов, царот Ерусалимски“, дадени во *Стариот Завет на Светото Писмо*, во *Книгата Проповедник (Еклизиајст* - гл. I, стих. 9-10; и гл. III, ст. 15-16) – коишто, во целост, гласат:

...Она што било, пак ќе биде; и она што се правело, пак ќе се прави – ништо ново нема под Сонцето! И ако за нешто се рече: 'Види, ете, тоа е ново', но тоа веќе било во текот на вековите што биле пред нас... Она што било, тоа е и сега; и она што ќе биде - тоа веќе било, оти Бог го враќа она што изминало. И уште видов под Сонцето - место закон, а таму беззаконие; наместо правда - таму неправда...[Суета над суетите - сè е суета!].

Овој интересен Соломонов цитат, чудновито, отстапува од т.н. линеарен (праволиниски) поглед на свет кој е типичен за семитската цивилизација - кој вели дека ќе дојде „крајот на светот“, и многу инклинира кон т.н. цикличен (кружен) светоглед – кој, пак, е својствен за индоевропските (аријски) народи. Или како што луцидно заклучува **Мекингаир**: „Со оглед на тоа што човечката природа е дел од космичката, Законот кој управува со Космосот - она вечно враќање, [во целост] важи и за човековата историја“.¹³⁹

Во оваа насока, целта на овој труд беше аргументирано да потсети дека, надвор од секоја фиксација, има само една единствено релевантна и присутна општествена стратификација – поделбата на луѓето на богати (*patricii/nobiles*) и сиромашни (*plebei/proleteres*), сфатено во материјална смисла. Социјализмот е идеологија на вториве! А да се расплинев во докажувањето на вистинитоста на тезата дека универзалната [дво]делба на богати и сиромашни е отсекогаш присутна и „бевременски релевантна“ (Borkowski) во секое општество, без исклучок – би било лудост и академска будалаштина, исто како и да се обидев да докажував дека „Сонцето изгрева на Исток, а заоѓа на Запад“!? Ние, возгордеаните и суетни правници, кои се бавиме со една прилично „паразитска професија“ (М. Ганди), за овие појави користиме еден термин кој го позајмивме од Римјаните, а го нарекуваме ноторен факт (*facta notoria*). Јуристички гледано, карактеристика на овие „општопознати факти“ е тоа што тие не подлежат на докажување (*procedura probatio*) во никаква постапка – затоа што се земаат за априорно точни и вистинити, нешто слично како аксиомите во математиката.

А, како што вели онаа клиширана мудрост: „Пред фактите и боговите молчат“ – како, па инаку боговите да се „прекардашија“ од зборување... Затоа, како што не верувам во луѓе кои се кријат зад своите биографии, титули и библиографии, уживајќи притоа во својот кабинетски конформизам - така не верувам ни во богови

¹³⁸ Соломон Мудриот, синот на Давид, бил познат еврејски цар од X-от век пред Христа (973 – 933 г.п.н.е.). Во поглед на надворешната политика неговото владеење заостанува зад татковото, но затоа го облагодорил Израел со велелепни градби – како, на пример, познатиот Соломонов храм во Ерусалим, за чијашто изградба наметнал и нови давачки на населението. Во својата земја ја вовел ориенталната (источна) култура, а поради неговата остроумност, за неговиот живот се врзани многу легенди. Се смета за автор на неколку старозаветни книги (*Проповедник, Изреки, Псалми, Песна над песните* и др.) – иако ова е спорно, со оглед на фактот што некои библиолози тврдат дека некои од нив настанале после неговата смрт.

¹³⁹ А. Мекингаир: *Кратка историја на етиката*; Аз-Буки; Скопје, 2004; стр. 148. Види го мојот (необјавен) труд: *Ариевци и Семити – цивилизациски поглед на столбовите на 'белата раса'*; Велес, 2009.

кои спијат! Верувам само во ангажирани „богови-активисти“ (Сидарта, Прометеј, Исус, Мухамед...). А, боговите не би биле бесмртни Богови, со големо „Б“, ако не даваа поуки до смртните луѓе, со мало „л“ - кои овие, не без причина, ги нарекуваа *свети писма* и во кои се крие голема [пре]мудрост (*Agia Sofia*). Впрочем, судирот на религиите тоа јасно го покажува – секој бог (кој спие) е апсолутна инстанца – и, дотолку повеќе, апсолутно некооперативен! Бесмислено би било да очекуваме некаков компромисен [рамковен] договор на боговите, при што човекот би ја играл улогата на „фасилитатор“!¹⁴⁰ А на вистинските, секогаш чудни и мистични, патишта Господови, мојата маленкост не се осмелува да поставува семафори...

Клучни зборови: *социјализам, класи, богати, патриции, нобили, сиромашни, плебејци, пролетери, комиции, Библија, труд, трудово право, работнички права, договор за locatio conductio, левица, десница, правни школи.*

¹⁴⁰ Парафраза на Мухиќ: *Логос и/или хиерахија*; Аз-Буки; Скопје, 2006; стр. 202.